

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Kirjanduse ja teatriteaduse osakond

Joosep Susi
**LÜNK KIRJANDUSE RUUMIS. VÕIMALIKKE LÄHENEMISI ÜHELE
KIRJANDUSTEOREETILISELE MÕISTELE**
Magistritöö

Juhendajad: PhD Jaak Tomberg

Prof. Arne Merilai

Tartu 2016

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Teoreetilisi lähenemisi mõistele "lünk"	7
1.1 Käsitlusi lüngast uurimisvaldkonniti	10
1.2 Hermeneutilis-fenomenoloogiline lähenemine lüngale	17
1.2.1 Roman Ingardeni „määramatuse kohad“	18
1.2.2 Wolfgang Iseri kriitika Ingardeni „määramatuse kohtadele“	23
1.2.3 Wolfgang Iseri käsitlus määramatusest ja lüngast	27
1.2.4 Kriitika Iseri kontseptsioonile lüngast. Diskussioon Stanley Fishiga	31
1.3 Lünga rakendusi kirjandusteoreetilistes uurimissuundades	37
1.3.1 Tel Avivi koolkond. Meir Sternberg: ajutised ja püsivad lüngad	38
1.3.2 Ebausaldusvärsus	44
1.3.3 Võimalikud maailmad. Lubomir Doležel	47
1.3.4 <i>Schemata</i>	50
2. Lünga tunnuste määratlemine	52
2.1 Umberto Eco lünga-käsitluse üldprintsüübid	52
2.2 Lünga piiritlemine semeemi omaduste näitel	58
2.3 Lünk orientiir- ja narratiivimaailma pingeväljas	66
2.4 Lünga retrospektiivsus ja retroaktiivsus	73
2.5 Produtseeriva ja kompenseeriva funktsiooni kattumine	76
2.6 Lünga tasanditevahelisus	79
2.7 Presupositsiooni (ootushorisoni) mitmesuunalisus	82
2.8 Lünga (aktualiseerija) perspektiiv	85
2.9 Lünga tunnuste loetelu	86
2.10 Lünga võrrandid	87
2.10.1 Lünga võrrandid esitamise järjekorras	87
2.10.2 Lünga võrrandid süstematiseeritult	88
Kokkuvõte	93
Kirjandus	96
Summary. <i>A Gap in The Field of Literature: Possible Approaches to a Literary Notion</i>	101

Sissejuhatus

Kirjandusteoreetilises ruumis kerkis küsimus lüngast esile, kui autori loodud autonoomse ja kindla struktuuriga teksti uurimiselt nihkus tähelepanu kirjandusteksti retseptsioonile, lugeja kaasaloovale funktsioonile tõlgendusprotsessis ja „lugeja tekstile reageerimise mehhanismidele“ (Iser 1990: 2090). Teisisõnu, ühelt poolt fenomenoloogia ja hermeneutika kokkupuutepunktis ning teisalt tekstipragmaatika valda kanduvates uurimustes.

Mõiste „lünk“ positsioon kirjandusteoorias ja –kriitikas on kasutusloogikalt aga jätkuvalt kahetine. Ühelt poolt võib seda pidada küll konkreetseks mõisteks, mille tähendusvälja on eri perspektiiviasetuste kaudu üritatud rohkelt markeerida, piiritleda; teisalt pole see kinnistunud valdavalt, nii et tähistajale „lünk“ lähenetakse sageli *intuitsiooni* põhiselt, mis ei tohiks aga eksplitseerunud ja presenteeritud kujul akadeemilisse ruumi sobida. Ehk siis, „lünka“ tähendusväli ei põhine kindlaskujunenud teoreetilisel mõistesüsteemil, vaid pigem n-ö igapäevasel spontaansel arusaamal. Sedakaudu hägustub ka teoreetilise mõiste kasutus – eri teoreetilised diskursid (ja eri uurimused diskursside siseselt) esitavad lünka ontoloogiliselt erinevalt, üksteisega vastuollu minnes, kusjuures tegemist pole mitte teadliku polemiseerimise, vaid intuitsioonipõhise juhusega.

Toon „lünka“ ebastabiilsusele (paljude teiste seast) kaks põhjust.

1. Mõiste „lünk“ haakub paratamatult filosoofiliste kategooriatega „eimiski“ ja „tühjus“, mille ülekanne kirjandusteoreetilisele väljale toob kaasa esseistliku sisendi.
2. Mõiste „lünk“ pole tähistajana dominantne, pigem on see üks variant kattuvate tähendusväljadega mõistete seas, nagu „väljajätt“ [*omission*], „tõke“ [*blank*], „tühi koht“ [*void*], „määramatus“ [*indeterminacy*] jne (jne, jne....).

Magistritöö uurimisobjektiks on konkreetne kirjandusteoreetiline mõiste. Rõhutan, et siinse uurimuse tähelepanu pole filosoofilisel küsimisel puuduoleva kohta, vaid pigem ühe konkreetse kirjandusteoreetilise mõiste, mille olemus põhineb muljel puuduolevast, ajalooline ja ontoloogiline avamine. Töö vältel selgub, et mõiste haakub küll kümnete teiste mõistete tähendusega, ent kasutan „lünka“ üldmõistena, mis peegeldab ka kõikide teiste toimimisloogikat. „Lünka“ eelistamine teistele tähistajatele/mõistetele põhineb sellel, et tegu on valdava eelistusega nii lugejateoorias kui ka paljudes narratoloogilistes uurimissuundades (mis lünka-teoreetiliselt on nii praegu kui ka ajaloolises plaanis domineerivad valdkonnad).

Tähelepanuta jääb küsimus, kas ja mil määral (partikulaarne või ideaalne) lugeja lünka teadvustab. Seda küsimust adresseerivaid uurimusi on viimasel kahel kümnendil ilmunud eeskätt kognitivistlikus narratoloogias küll rohkelt, aga magistritöö tugeva üldistustaotluse tõttu

vaatlen lünka kui suhet pigem mudelina, kirjandusteose paratamatu tunnuseks, mille olemasolu ja olemuslikud tunnused ei sõltu lugeja teadvustamisest (küll aga nõuavad lugeja olemasolu). Liiasi näib, et kui partikulaarne lugeja lünka selgelt teadvustab, on tegu juba eksplitsiitse faktiga lünka olemasolust.

Tutvustan ja rakendan lünka-teoreetilisi käsitlusi enamasti kitsast ajaloolisest perioodist, mis jääb vahemikku **1976 -1981**¹ (erandina Roman Ingardeni fenomenoloogiline kunstiteooria, millega enamik hilisemaid autoreid rohkemal või vähemal määral suhestuvad). Vaikiv ajaline piiritleja on Wolfgang Iseri raamat *The Act of Reading*, mis ilmus aastal 1976 ja millest tulenenud poleemika kõige intensiivsem osa lõppes aastal 1981. Sellesse perioodi jäävad enamik siinse töö jaoks olulisemaid tekste, lisaks Iseri raamatule ka Meir Sternbergi *Expositional Modes and Temporal Ordering in Fiction* (1978) ja teise peatüki selgroo moodustav Umberto Eco *Lector in Fabula* (1979). Esimese peatüki lõpus loobun lüngauurimusega seotud narratoloogilistele suundadele osutades rangest ajalisest piiritlemisest, kuivõrd eesmärk on jälgida ühe mõiste kulgemist teoreetilise välja eri punktides. Just ajalise valiku printsiibist johtuvalt läbib ajaloolist ülevaadet Terry Eagletoni raamat *Literary Theory: An Introduction*, mis on kirjutatud 1982. aastal, ilmunud aasta hiljem, ja annab sedakaudu hea perspektiivi ajastu sisestest arusaamadest.

Toon ajalisele raamistusele (paljude teiste seast) viis põhjust:

1. Tegemist on lünka-teoreetiliste diskussioonide haripunktiga, ajaga, mil lugeja funktsioon tõlgendusprotsessis nihkus kirjandusteoorias keskmale lähemale. Küsimus lüngast oli olulisem kui kunagi varem.
2. Töö esimene peatükk kannab sissejuhatavat funktsiooni, miska on eesmärk osutada sõlmküsimustele seoses mõistega „lünk“. Peamised arutelupunktid joonistuvad välja juba vaadeldaval perioodil.
3. Vaadeldaval perioodil ilmunud teoreetilised käsitlused evisid tugevat üldistavat jõudu, mis ühelt poolt tingsid mõistetavalt küll ridamisi puudujääke, ent on teisalt paslikud sissejuhatuseks ning loovad soodsa pinnase omapoolsete üldistavamate järelduste tegemiseks (teine peatükk). Kaasaegne kirjandusteooria on lüngauurimustes teinud tugeva nihke partikulaarsuse ja spetsiifilisuse suunas (muutunud sedakaudu ka tõsiseltvõetavamaks), analüüsides eeskätt kvantitatiivsete uurimuste põhjal empiiriliste lugejate käitumist. Läheneksin sedaviisi: kusagil magistritöö vaikustes, ääremärkustes

¹ Kõik paksendused siin ja edaspidi siinkirjutajalt.

ja ridade vahel on kaasaegne (kognitivistlik) narrotoloogia implitsiitselt pidevalt kohal, ent ei sekku aktiivselt arutlusprotsessi.

4. Kuna uurimisobjekt on olemuselt tugeva abstraktsusastmega, tuleb magistritöö kontekstis see paratamatult olulisel määral piiritleda. Vaadeldav ajavahemik on sisalduse poolest piisavalt ülevaatlik ja konkreetne.
5. Kindel ajaline raamistatus loob teoreetilistele käsitlustele ühtse sotsiaal-ajaloolise taustsüsteemi.

Lisaks ajalisele piirangule arvestan ka institutsionaalset (Konstanzi ja Tel Avivi ülikool); maiskondlikku (Euroopa) ja diskursiivset (peamiselt hermeneutilis-fenomenoloogiline suund esimeses; ja semiootiline teises peatükis) piirangut.

Esimeses peatükis markeerin põgusalt seitse teoreetilist lähenemisviisi lüngale – hermeneutilis-fenomenoloogiline, strukturalistlik, semiootiline, kognitivistlik, psühhoanalüütiline, poststrukturalistlik ja lingvistiline. Sügavamalt tutvustan neist esimest – käsitlen Roman Ingardeni ja Wolfgang Iseri kontseptsioone „määramatuse kohast“ ja „lüngast“ ning nendega seotud poleemikaid (eeskätt Iseri kriitika Ingardenile ja Stanley Fishi kriitika Iserile). Peatüki kolmas osa jälgib mõiste „lünk“ kulgemist teoreetilisel väljal laiemalt – tutvustan Meir Sternbergi jaotust ajutisest ja püsivast lüngast ning osutan kolmele mõistega „lünk“ tugevalt läbipõimunud uurimisvaldkonnale, milleks on ebausaldusväärsus, võimalikud maailmad ja *schemata*-teooria.

Teine peatükk üritab esimese toel astuda sammukese lähemale lünga ontoloogilistele tunnustele, lünga toimimist põhistavatele loogikatele. Umberto Eco abiga jõuan kümne tunnuseneni, millest osa on elementaarsed ja selged; teised jäävad pigem osutusteks, mille absoluutse kehtivuse tõestamine polegi otsene eesmärk. Perspektiiviasetuse seavad kaks alghoiakut:

1. **Lünk on suhe.** Arusaam lüngast põhineb muljel, et midagi on puudu. Võtan hoiaku, et kui midagi on puudu, siis tuleb leida n-ö täielikum taustsüsteem, millega võrreldes on midagi puudu, olgu selleks žanrikonventsioonid, lugeja eeldused, tavategelikkus või midagi muud. Lünk põhineb esmajärgus taustsüsteemi ja sellega võrreldes vähem sisaldava süsteemi suhtel.
2. Sellest johtuvalt ei ole lünk tühi. **Lünk on täidetud** (eelduste, informatsiooniga jne).

Magistritöö on niisiis teoreetiline, ta manipuleerib, avab, mängib ühe teoreetilise mõistega. Suhe kirjandusega ilmneb kahel tasandil:

1. Käsitlen lünka kui representatsiooni paratamatut osa (mõiste on *kirjandusteoreetiline*), mistõttu annab lünga mõistmine panuse nii kirjanduse kui sellise kui ka partikulaarsete

ilukirjandustekstide mõistmisesse. (Ilukirjanduse; proosa ja luule piiritlemisse töö ei lasku.)

2. Eeskätt teises peatükis jõuan lünga tunnusteni (peamiselt eesti) kirjanduse näidete toel. Keskseks näiteks on Jaan Krossi 1992. aastal kirjutatud novell *Eesti iseloom*. Hõlpsama jälgimise huvides teen lakoonilise sissevaate novelli. Minajutustaja onu, Artur Kask, on meremees, kes naaseb merereisilt koju, abiellub ootamatult seni tundmatu Lulliga. Arturit armastab tema õde Anna, kelle jõupingutuste tagajärjel jääb Arturile ilmselt mulje, et Lulli petab teda. Artur lahkub teadmata põhjustel. Pea kogu novelli vältel arvab perekond, et Artur hukkus 1929. aastal Atlandi ookeanil. Arturi ja perekonna saatus põimub tihedalt eesti rahva ja Eesti saatusega Teise ilmasõja ja hilisema annektsooni tingimustes (sellest ka pealkirja ambivalentsus – riigi iseloom/rahvuslik iseloom). Novelli lõpus (1950. aastatel) selgub, et Artur ei hukkunud, vaid jõudis pikkade eksirännakute järel Ameerika Ühendriikidesse ja otsis hiljem üles sinna põgenenud õe, Paula, perekonna. Minajutustajal puudub kogu novelli vältel otsene kontakt Arturiga, miska antakse viimase elust ülevaade eri meediumite (kirjad, fotod, teiste meenutused) vahendusel.

Töö peamised eesmärgid:

1. **Teha sissejuhatuse mõistesse „lünk“.** (Esimene peatükk)
2. **Tuua välja lüngale omaseid tunnuseid**, millele seni pole eriti tähelepanu pööratud, ja mis lünga-teoorias on kohal olnud pigem implitsiitselt. (Teine peatükk)

Töö alameesmärgid:

1. Osutada ühele akadeemilise diskussiooni piirjuhtumile (Stanley Fishi ja Wolfgang Iseri vaheline vaidlus). (Esimene peatükk)
2. Osutada ühele problemaatilisele tendentsile kirjandusteooria rakendamisel (Wolfgang Iseri kasutamine eesti kirjandusteaduses). (Esimene peatükk)
3. Näidata ühe mõiste lohkavat ambivalentsust. (Esimene peatükk)
4. Üritada filosoofia diskurssi astumata tegeleda igivana küsimusega, mis on kirjandus või kuidas kirjandus toimib. (Teine peatükk)

Puhtformaalsest ülesehitusest veel niipalju, et arbitraarne hulk töö vältel koostatavaid võrrandeid on nii esitamise järjekorras kui ka süstematiseeritult toodud teise peatüki lõpus. Üleminek semiootilisse diskurssi toob peatüki vahetusel kaasa ka ülemineku teise mõistesüsteemi (näiteks asendub mõiste „implitsiitne lugeja“ mõistega „Mudellugeja“).

1. Teoreetilisi lähenemisi mõistele “lünk”

2005. aastal ilmunud *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory* peatükis *Gapping* kirjeldab Iisraeli kirjandusteadlane Ellen Spolsky² narratoloogia perspektiivist lihtsakoelist alusprintsipi, millel põhineb valdav enamus seniseid kontseptsioone lüngast (ilu)kirjanduses. Lähtekohaks on tõdemus, et tekst ei sisalda kunagi eksplitsiitselt kogu informatsiooni, mida läheb tarvis teksti tõlgendamiseks (Spolsky 2005: 193). Paljuski haakub selline elementaarne teksti omadus juba Aristotelese nägemusega kvaliteetsest representatsioonist. Aristoteles kirjeldab *Poeetikas* (Aristoteles 2003: 28) Homeroose esteetikat, mille tugevus seisneb intensiivsel ja konkreetse ülesehitusel: „luues "Odüsseiat" ei luulendanud ta kõike, mis Odysseusega juhtus, nagu näiteks haavata saamist Parnassosel või hullumeelse teesklemist väe kogunemise ajal, millest ühe toimumisel polnud ei paratamatu ega tõenäoline, et ka teine toimuks, vaid ehitas "Odüsseia" ja ka "Iliase" üles ühe tegevuse ümber <selles mõttes>, nagu meie seda räägime. (...) Järelikult nii nagu teistes jälgendavates <kunstides> on ühtne jäljendus ühe <asja jäljendus>, nii peab ka lugu kui tegevuse jäljendus olema ühtse ja seejuures tervikliku <tegevuse jäljendus>, ning sündmused osadena tuleb üles ehitada nii, et mingi osa ümberpaigutamisel või kõrvaldamisel tervik valguks laiali ja nihestuks, sest see, mille olemasolu või puudumine pole märgatav, ei ole terviku osa.“

Kui Aristotelese nägemuses nõuab kvaliteetne tekst autorilt valikute tegemist, olulise selekteerimist, mille kaudu luuakse sisu ainuvõimalik esitus (kõik teksti osised asuvad ainuvõimalikul positsioonil), siis Spolsky kirjelduses postuleeritakse skemaatilisus representatsiooni paratamatu omadusena – tekst ei esita kunagi kogu informatsiooni, mida läheb tarvis teksti mõistmiseks. Niisiis põhineb Spolsky erinevus just tõlgendusliku aspekti arvestamisel, seda ka teksti struktuuri analüüsides: „vastuvõtjad kaasavad lugemisprotsessi oma kognitiivsed võimed koos suure hulga keelelise, sotsiaalse ja kultuurilise informatsiooniga, mis võimaldab neil eri mustrid lõpetada ja muuta need kontekstuaalselt tähenduslikuks“. (Spolsky 2005: 193)

Teisisõnu, Aristoteles võrdleb representatsiooni tegelikkuse või referentsiaalse tegelikkusega, mille suhtes on kvaliteetne tekst kompaktsem, sisaldab vähem informatsiooni. Nõnda põhineb teksti (näiliselt) puuduolev osa autori otsusel kirjeldada mõnd sündmust või

² Tel Avivi koolkonna traditsioone jätkav Spolsky esindab lünga ilmnemiste ja mõtestamise puhul pigem kognitivistlikku suunda, mida sinne magistritöö puudutab riivamisi. 1993. aastal ilmus Spolsky selleteemaline põhjalikum käsitlus – seejuures kognitivistliku kirjandusteooria üks varasemaid näiteid – *Gaps in Nature: Literary Interpretation and the Modular Mind*.

lugu n-ö kunstiliselt. Lünka saab sellisel juhul seletada lihtsa valemiga: **lünk = tegelikkus (referent) – tegelikkuse (referendi) representatsioon (1).**

Lünga ontoloogia ja funktsiooniga seonduvad arutlused 20. sajandil on teksti retseptsiooni kui teksti tähendust genereeriva faktori arvesse võtmisega – tähendusloome kui teksti ja lugeja ühistöö arvestamisega – end lahti sidunud sedavõrd otsesest suhtest n-ö tavategelikkusega või referentsiaalse ruumi kui tavategelikkusega analoogselt absoluutse või täieliku ruumiga. Ometi kerkib mõistetega „lünk“, „väljajätt“, „määramatus“, „puuduolev osa“ esile ikkagi küsimus, mis on need (strukturaalsed või tekstilised) poolused või tunnused, mille suhtel põhineb mulje lüngast. Ehk siis, kui teksti mõnelt tasandilt näib olevat midagi puudu, siis mis perspektiivist vaadatuna ja mis on see täielikum taustsüsteem, millest järeldub, et tekstis võiks olla midagi enam? Ja veelgi üldisemalt, mis on lünga kui suhte eripära, olemisloogika? Mis puudutab lünka kui sellist, siis näikse tänapäeva narrotoloogias olevat keskmis küsimus, kas tegemist on pigemini epistemoloogilise või ontoloogilise nähtusega, nagu sõnastab selle Elena Semino, tuues eristuseks küsimuse müütilise kuninga Midase lastest (me ei tea, kas kuningas Midasel oli lapsi (epistemoloogiline), või puudub informatsioon, kas kuningas Midasel oli lapsi (ontoloogiline)) (Semino 2009: 44). Kui epistemoloogiline lähenemine eeldab, et kõik, mida pole tekstis eksplitsiitselt väljendatud, aga mida lugeja võib potentsiaalselt oma teadmiste või kujutlusvõimega aktualiseerida, on lünk, siis ontoloogiline käsitlus seab kahtluse alla, kas mittefunktsionaalsed elemendid, mida tekstis pole esitatud, kuuluvad teosesse.

H. Porter Abbott defineerib lünga 2002. aasta raamatus *The Cambridge Introduction to Narrative*: „Wolfgang Iseri termin paratamatute väljajätmiste kohta narratiivis, mida lugeja on kutsunud täitma oma kogemuse või kujutlusvõimega. Aga esinevad ka suured lüngad narratiivis, millest osa on aastatega muutunud tõlgenduslikuks tuumaks.“ (Abbott 2002: 191)

Abbotti ja Spolsky ülevaatlilikud lühisõnastused viitavad, et lünk(likkus) a) võib esineda eri tasanditel; b) on representatsiooni paratamatu tunnus; c) põhineb tekstis (eksplitsiitselt) esitatud informatsiooni ja sellel põhineva lugeja tõlgenduse vahelisel suhtel. Seega, **lünk = teksti poolt genereeritud lugeja tõlgendus – tekstis eksplitsiitselt esitatud informatsioon (2).** Selline suhe tekitab omakorda omajagu küsitavusi. Spolsky kirjutab: „Kuigi üldiselt eeldatakse, et tekst loob selle [tähendust genereeriva] mustri ja lugeja ülesanne on see üksnes lõpetada, siis pole olnud lihtne määratleda teksti ja vastuvõtja vahelist tasakaalu: kellele jääb viimane sõna? Kui teksti generatiivsus on põhimõtteliselt piiramatu, siis kas ühe indiviidi tekstist arusaamine või selle mõju ulatus saab kunagi olla täielikult artikuleeritud?“ (Spolsky 2005: 193)

On selge, et tegelikkuses esinev referent on kõigiti paljusem kui tekstis esitatud informatsioon ja sellest tõukuv lugeja konkretisatsioon. Seega, tekstipinnal pole tõepoolest võimalik markeerida kõike, kuivõrd iga determineeritud element omab potentsiaali luua uusi tunnuseid, elemente, mis pole määratletud. Lühidalt, mida enam on tekstis determineeritud, seda enam esineb määramatust³.

(Tegelikkusega võrreldes) ammendava representatsiooni võimatust on (eeskätt eksperimentaalsemates tekstides⁴) ilukirjanduses ohtralt praktikas tõestatud. Ajalised väljajätud ja informatsiooni avaldamisega manipuleerimine on kirjandusloos tüüpilised – representatsiooni läbikukkumisel, kirjelduse, aja ja kestuse omavahelisel pingeväljal põhineb ju näiteks Laurence Sterne'i romaan *Tristram Shandy* juba 18. sajandist. Prantsuse kirjanik Georges Perec üritas ilukirjanduslikus tekstis *Katse ammendavalt kirjeldada üht kohta Pariisis* kolmel oktoobrikuu päeval üles kirjutada kõik, mida ta nägi Saint-Sulpice'i väljakul, sealhulgas suvalised möödujad, bussid, ehitised eri perspektiividest, ringi töllerdavad tuvid, sildid jne (Perec 2008: 13-46). Vaadeldes tervikteksti kui ühe ajahetke kirjeldust, loetelu, jõuab Pereci tekst kõige algelisema lünga-teoreetilise postulaadini: ammendav (ja kvaasi-ammendav) kirjeldus pole kunagi võimalik, autoril tuleb alati langetada valikuid. Samasugune kirjutusmeetod ilmestab näiteks ekstrapolatiivset kirjutamisviisi, kus detailide (ka epiteetide) tihedus ja loo sekundaarsus võib esmapilgul tunduda kirjeldava tasandi ja fiktsionaalse maailma kõikehõlmava täitmisenä, ent tegelikult säilivad (ja kvantitatiivselt suurenevad) määramatused, teksti ülekoormatus tekitab kvalitatiivselt teistsuguseid, lugemisprotsessis ilmnevaid kõrgematasandilisi lünkasid.

Määramatused või lüngad on narratiivis kesksel kohal, sest materjal, mida tekst maailma (või loo) rekonstrueerimiseks toodab, ei ole piisav. Pole tähtis kuivõrd detailne on representatsioon, alati on võimalik esitada täiendavaid küsimusi; lüngad jäävad alati avatuks. (Rimmon-Kenan 2002: 128) Üritades määratleda määramatust, on sestap keskmes küsimused, mil määral on kirjandustekst tegelikkusega suhestudes autonoomne; mis taustsüsteem toodab muljet representatsiooni puudulikkusest; ja veel üldisemalt, missugune puudumine on osa kirjandusteosest ja missugune mitte.

³ David Galef jõuab Iseri abiga järeldusele tegelastele omasest loogikast, kus „rohkem sõnu avab tingimata rohkem lünki, seega, mida rohkem teatakse tegelasest, seda enam tõstatub küsimusi.“ (Galef 1993: 4)

⁴ Alain Badiou arvates näitab Luigi Pirandello *Kuus tegelast autorit otsimas*, kuidas läbikukkumine tuleb eriti selgelt esile metakirjanduses, kus „lünk ebaloomuliku ja reaalse vahel muutub faktilisuse põhiliseks mureks.“ (Badiou 2007: 50) Samuel Becketti näidendeis pole väärarvamus, möödarääkivus või vaikus enam üksnes pingeväli lugeja ja teksti vahel, see on saanud ühtlasi ka teksti põhiliseks teemaks – võimatus tegutseda, rääkida, olla.

1.1 Käsitlusi lüngast uurimisvaldkonniti

2009. aastal Belgias Leuvenis toimunud rahvusvahelise konverentsi põhjal koostatud peamiselt kognitiivsesse narratoloogiasse kuuluva 2013. aastal ilmunud artiklikogumiku *Stories and Minds: Cognitive Approaches to Literary Narrative* – mis põhineb paljuski kirjandustekstide rohkelt uuritud lünkliku olemuse analüüsimisele – eessõnas antakse diakrooniline ülevaade senistest lünga-teoreetilistest lähenemistest. Sissejuhatust läbivad näited inglise eksperimentaalse kirjaniku B. S. Johnsoni 1969. aasta romaanist *The Unfortunates*, mille 27 osa eiravad romaani traditsioonilist ülesehitust – neil puudub sidusus ja neid võib lugeda suvalises järjekorras⁵: „Paljad laigud [*bald spots*] Johnsoni tekstis kajastavad jutustaja mõtteid ja samamoodi ka jutustaja mõtlemist. Tema vaim [*mind*] ja narratiiv on täis lünkasid, ja ootamatuid pöörded ja seetõttu on tekst lünklik.“ (Bernaerts jt 2013: 1-2) „Paljad laigud“ viitavad siinkohal narratiivi eri tasanditele, seostudes nii visuaalformaalse ülesehituse kui ka näiteks koherentse tõlgendusliku terviku loomisega lugeja poolt. Eelpool postuleeritud representatsiooni paratamatu ebatäielikkuse kaudu ilmneb, kuivõrd laia, mõisteliselt küllastunud probleemiga on kirjandusteoorias tegu. Lünga all peetakse silmas ontoloogiliselt justkui radikaalselt erisuguseid nähtuseid:

Lünkade ületamine [*bridging gaps*] ja aukude täitmine [*filling holes*] on see, millega lugejad narratiive mõistes või tõlgendades tegelevad. Kirjandusteoorias on lüngatäitmise protsess laialdaselt tunnustatud ja seostatud lugeja kognitiivsete pingutustega. Gérard Genette'i *paralipsis*'est Meir Sternbergi informatiivsete lünkadeni, Wolfgang Iseri *Leerstellen*'ist Lubomir Doleželi ja David Hermani aruteludeni lünkadest ja sündmuse representatsioonidest, idee narratiivi *lacunae*'st on olnud narratiiviteooriates prominentne. Lugeja mobiliseerib oma teadmise ja kogemuse, et täiendada seda, mis on jäänud ütlemata [*unsaid*]. Veel täpsemalt, fiktsionaalsete tajude mudelid nagu Alan Palmeril rõhutavad lüngatäitmise tegevuse olulisust nii fiktsionaalsete tegelaste kui ka tegelike lugejate poolt. (...) Narratiivide dünaamika ja tõlgendus sõltuvad informatsiooni puudumisest [*absence of information*] ja lugeja teadmise ja jutustajate ning tegelaste vallatava teadmise lahknevusest. Nagu narratiiviteooria meile õpetab, ärkavad narratiivid ellu läbi tajude ja narratiivi lünkade vahelise interaktsiooni. Lühidalt, vaimuteoreetikute [*theorists of mind*] aga ka narratiiviteoreetikute seas valitseb sügav teadmine, et narratiivide kui koherentsete tervikute konstrueerimine ja interpreteerimine nõuab paradoksaalsel kombel lünki [*gaps*], tühjasid kohti [*empty spaces*] ja varjatud informatsiooni [*hidden information*]. (Samas: 3)

⁵ Aruteludes lüngast domineerivadki analoogsed eksperimentaalsusesse kaldu näited, mida olen siinses uurimuses üritanud minimeerida, keskendudes traditsioonilisematele tekstidele.

Katkendi viimane lause iseloomustab sageli kohatavat intuiitivset keset lünga määratlemisel. Nimelt pole selgelt osutatud, mis eristab kolme nähtust (lünk, tühi koht, varjatud informatsioon). Seega lähenen eristusele omakorda intuiitivselt. Näib, et tühi koht on visuaalformaalsel tasandil (leksemaatilisel pealispinnal) ilmnev tunnus ja varjatud informatsioon seostub autori taotlustega. Lünga osas on hinnangut anda keeruline, aga kui ülejäänud kaks nähtust seostuvad teksti ja autoriga, siis ehk on lünga all silmas peetud lugeja funktsioonist ilmnevat puuduolevat osa. Tsitaadi alguses toodud mõiste „auk“ jääb aga täiesti arusaamatuks. Ainus, mis valdavat osa neist n-ö mõistetest ühendab – lisaks veel näiteks paljas laik; mitte-öeldu –, on arusaam, et kirjandustekstis esineb olukordi, kus mingist perspektiivist johtuvalt võiks või peaks eksisteerima (kellegi või millegi eeldustega või mõne taustsüsteemiga võrreldes) midagi, mida seal (vähemasti mingil ajahetkel) ei eksisteeri.

Vaimu ja teksti vaheline evolutsiooniline suhe jagatakse eessõnas kolmeks perioodiks: põhiliselt narratoloogia-eelne hermeneutilis-fenomenoloogiline suund; klassikalise narratoloogia strukturalistlik faas; kognitivistlik ehk postklassikaline lähenemine (samas: 4). Lisan omalt poolt veel neli kategooriat, osutades põgusalt (üksteisega paratamatult läbipõimunud) teoreetilistele suundadele, mille käsitlused lüngast on kas tulenevalt perspektiiviasetusest olemuslikult erinevad või käsitavad eri tekstilisi tasandeid⁶:

1. Hermeneutilis-fenomenoloogiline

Põhineb arusaamal, et kirjanduse eksisteerimiseks on lugeja roll vähemasti niisama tähtis kui autori oma^{7,8}. Siinse töö keskme moodustab fenomenoloogilisest perspektiivist peamiselt üks teoreetiline liin, mis saab alguse Roman Ingardenist – kuivõrd husserlik fenomenoloogia

⁶ Järgnev ülevaatlik jaotus on tugevalt arbitraarne, koosnedes üksikutest osutustest, mille peamine eesmärk on lisaks eri teoreetilisi suundi iseloomustavate lähenemisviiside markeerimisele tuua esile mõiste „lünk“ paljune ja sageli vastuoluline tähendusväli.

⁷ Mõistagi ei iseloomusta selline põhimõte üksnes hermeneutilis-fenomenoloogilist suunda, aga alates 1970. aastatest on seda kõige sagedamini seostatud just lugeja- ning retseptsiooniteooriaga, kus lugeja funktsioon on nihkunud keskmesse. Küll aga võtavad üldise loogika omaks ka sisuliselt kõik teised suunad.

⁸ Veel 1960. aastate teises pooles oli mõjukaks hermeneutilise kirjandusteooria suund, mida esindas E.D. Hirsh jr, kes raamatus *Validity in Interpretation* (1967) sidus kirjandusteksti tähenduse [*meaning*] otseselt autori taotlustega, pidas seda absoluutseks ning ajas muutumatuks. Ta arvestas küll ka eri lugejate erinevate (ja ajas muutuvate) tõlgendustega, aga pidas seda sekundaarseks tähenduseks [*significance*]. Muide, sedasama Fregelt pärit kaksikjaotust rakendab ka Wolfgang Iser, kelle jaoks esimene [*meaning*] viitab intersubjektiivsele struktuurile ja teine [*significance*] lugejapoolsele virtuaalse mõõtme loomisele. Hirshi hoiakut võib võrrelda autorikaitsega – kirjandustekst on autori looming ning autori tahte vastukäiva tähenduse [*meaning*] postuleerimine muudab kunstiteost ning seda tuleb pidada autoriõiguste rikkumiseks. Sellele tuginedes väidab Hirsh, et teksti tähendus [*meaning*] pole relatiivne ega sõltu lugemiskontekstist. (Eagleton 2004: 58-61)

keskendub peamiselt tekstide immanentsse lugemisele, mida välispidine ei mõjuta – ja mis edaspidi kas Ingardenist tõukudes või temaga polemiseerides edasi areneb.

Roman Ingardeni ontoloogilises fenomenoloogias erineb kirjandusteos kui intentsionaalne objekt teistest objektidest (reaalsetest ja ideaalsetest) just seetõttu, et sisaldab „määramatuse kohti“, mille lugeja peab konkretisatsiooniks aktualiseerima; iga kirjanduslik tekst on loomuldas ebatäielik kõikidel tasanditel, tekst ei saa olla ammendav [*exhaustive*]. Wolfgang Iser arendab paljuskord polemiseerides edasi Ingardeni filosoofiat. Lünki võib täita erisuguste võrdse tõeväärtusega sisenditega, aga nad jäävad ikkagi mingi määrani avatuks. (Samas: 4-5)

Hans Georg Gadameri hermeneutilises filosoofias iseloomustab „horisont“ lugeja vaimu ja teksti nõudmiste kokkupuutepunkti – sõltuvalt traditsioonist nõuab tekst lugejalt teatud kogemustepagasit, lugeja, vastuoksa, toob lugemisprotsessi oma partikulaarsed teadmised, kogemused. Terry Eagletoni sõnul on hermeneutilisest vaatepunktist teos alati mineviku ja oleviku vaheline dialoog, kus mõistmine ja tõlgendamine on produktiivne protsess. Mõistmine kui sündmus põhineb (empiiriliste) lugejate ajalooliste tähenduste ja eelduste horisondi segunemisel teose horisondiga. Samas suhtub ta kriitiliselt lähenemistesse, mis peavad traditsiooni koherentseks ja üheselt mõistetavaks. (Eagleton 2004: 62-63). Hermeneutilise analüüsi iseloomustab tegelemine kanooniliste tekstidega, harvem kohtab kaasaegsete tekstide analüüsi. Hans Robert Jauss arendab edasi Gadameri filosoofiat. Kirjandust defineerib lugeja horisontide ja teksti horisontide vaheline „esteetiline distant“, mida pole võimalik kunagi lõplikult ületada (Bernaerts jt 2013: 5). Lünka võib määratleda peamiselt kui kahe horisondi vahelist pingevälja, mis põhineb informatsioonil, mida nad endas kätkevad: **lünk = teksti horisont – lugeja (ootus)horisont (3)**. Seejuures „ootushorisondi“ mõistet rakendab ka Iser ning selle juurde naaseb siinne uurimus edaspidi.

Samasse kategooriasse liigitub tinglikult ka valdav osa ameerika retseptsiooniteooriast. Näiteks Stanley Fishi lugejateoorias on kesksel kohal tõlgenduslikud kogukonnad [*interpretive communities*], mille kaudu pole ükski tõlgendus läbini subjektiivne, vaid seotud kultuurilis-sotsiaalse kuuluvusega (näiteks ühisest keeleruumist moodustuv kultuuriline kogukond, mis seab tõlgenduslikud piirid).

2. Strukturalistlik

Kuigi lugeja asemel on keskmes teksti struktuuralsed tunnused, on alates 1970 aastatest enamik autoreid lugejateooriatega kursis ning arvestavad selles vallas tehtud avastustega. Töös käsitlen lähemalt Meir Sternbergi 1978. aastal ilmunud raamatut *Expositional Modes and Temporal*

Ordering in Fiction, kus peamine rõhk on informatiivsetel lünkadel representeeritud aja kommunikatiivse aja vahel.

Näiteid strukturalistlikku suunda kuuluvatest käsitlustest on rohkelt. Gérard Genette kasutab mõistet „paralipsis“ puuduva informatsiooni kohta, mida on narratiivis tarvis (Bernaerts jt 2013: 6): **lünk = koherentse narratiivi ülesehituseks tarvilik informatsioon – tekstis esitatud informatsioon (4)**. Genette pakub lüngale muuhulgas välja ilmselt kõige sagedamini esineva seletuse – oluline lünk esineb „selle vahel, mida poeet on kirjutanud ja mida ta on mõelnud“ (Genette 1982: 47)⁹: **lünk = autori teleoloogia – autori teleoloogia realisatsioon tekstis (5)**. Implitsiitselt sisaldab Genette'i käsitlus arusaama lüngast kui pingeväljast või vastastikmõjust, mille vähemalt üks poolus peab olema fiktsionaalse ruumi sisene element: „Kui on millegi vahel valida, sõnadekombinatsioon, mõtte pööre, peab esinema vähemasti kaks objekti, mida võrrelda, kaks sõna üheskoos, ruum, milles mõte saab opereerida. Nii et lugeja on võimeline implitsiitselt tõlkima ühe väljendi teiseks ja hindama lünka, nende vaatenurka, nende distantssi.“ (Samas: 51) Sõnastaksin sellest johtuva võrrandi pingeväljana üksikelemendi tähenduse ja terviktähenduse vahel: **lünk = elementide semantiline tähendus üheskoos – üksikelementide semantiliste tähenduste summa (6)**.

1970. aastatel käsitlevad A. J. Greimas ja J. Courtès lünka seoses teadmiste jagamisega, lünk võib ilmned muuhulgas tegutseva subjekti ja teadva subjekti vahel (**lünk = teadva subjekti vallatav informatsioon – tegutseva subjekti vallatav informatsioon (7)**), aga üldisemalt esineb kognitiivne tasakaalutus paljudel eri tasanditel ja nii fiktsionaalse ruumi siseselt (tegelaste vahel) kui ka teksti ja lugeja vahel (**lünk = lugeja teadmised – teksti teadmised (8)**). Ilmselt kuulsaimaks näiteks on lugu Oidipusest, kus esinevad kõik toodud võimalused – Oidipus kui tegutsev subjekt teab vähem kui lugeja ja teised tegelased. Viimane võrrand (vt. võrrand (8)) toimib mõlemapoolselt – kui tavaliselt valdab tekst rohkem informatsiooni kui lugeja; siis võib esineda ka vastupidiseid olukordi, kui lugeja teab lähtuvalt kas intertekstuaalsest kompetentsist või teadmusest laiemalt rohkem kui tekst. Eessõnas tuuakse strukturalistlikest lähenemistest veel näiteid: Monika Fludernik mõtestab 1990. aastatel lünka seoses *schemata*-teoreetiliste uurimustega. David Herman seob nullindate alguses strukturalismi narrotoloogiliste kontseptsioonidega. (Bernaerts jt 2013: 6-7)

3. Semiootiline

⁹ Mõtiskledes luule ja proosa erisusest, leiab Genette, et proosa sobib end lünga kui lünga kaudu defineerima hoopis paremini, kuivõrd luule on lünga eitus, tagasilükkamine: „illusioon, unistus, vajalik ja absurdne keeleutoopia ilma lüngata, ilma katkestuseta, ilma puudujääkideta.“ (Genette 1982: 96-97) Selline arusaam lahkneb aga ülal esitatud Genette'i enda toodud definitsioonist lüngale.

Lugemis- ja retseptsiooniteooriaid võtsid arvesse juba Tartu-Moskva koolkonna semiootikud, millele osutab ka Terry Eagleton, kirjeldades, kuidas Juri Lotmani käsitlustes haakub tähendusloome olulisel määral „ootushorisoni“ mõistega – tähendus ei ole üksnes teksti sisemine tunnus, vaid sisaldab ka teksti suhet laiemate tähendussüsteemidega (teised tekstid, kirjanduse ja ühiskonna koodid ja normid) (Eagleton 2004: 89).

Lüngaga seostub otseselt mõiste „miinusvõtte“, mida Lotman hakkab kasutama 1964. aasta monograafias „tähistamaks ootuspärase elemendi esteetilisest eesmärkidest lähtuvat ärajätku. Nii võib võtte puudumine olla sama tähendusrikas kui võtte esinemine.“ (Lotman 2015: 177ä7) Märkiline on ka eristus luule ja proosa vahel: „(P)oeetiline tekst, mis koosnes samadest sõnadest jt keeleelementidest kui mittepoeetiline tekst, osutus rikkama sisu kandjaks, värsistruktuuri lagunemise korral see sisu aga laguneb (nt värssteksti proosavormis ümberjutustuses). Värss on mittevärsist sisukam.“ (Samas: 176) Eri propositsioonidel on johtuvalt leksemaatilise pealispinna visuaalsest ülesehitusest erinev tähendus, mida rõhutab luulet defineerides ka Jaak Põldmäe: „Ainsa ühise välistunnusena seob kõigi rahvaste luulet värss – teksti segment (lõik), mis on kõnes teistest samasugustest segmentidest eraldatud pausiga, mis trükipildis tavaliselt moodustab omaette rea ja mis sageli osutab sama teose teiste värssidega mingil alusel ühismõõduliseks.“ (Põldmäe 1978: 32)¹⁰ Antud juhul on lünk markeeritud tekstipinnal tühikuga.

Magistritöö teise peatüki selgrooks on itaalia semiootiku Umberto Eco 1979. aastal ilmunud raamat *Lecor in Fabula*, mis aitab raamistada esimeses peatükis tutvustatavad käsitlused lüngast.

4. Kognitivistlik

Lüngatäitmise protsess (ning kognitivistlikud, empiirilised ja neuropsühholoogiasse kanduvad vaated) seostatakse nii aju [*brain*] kui ka vaimu [*mind*] tegevusega (Bernaerts jt 2013: 8). Kognitivistide endi kirjutet eessõnas projitseeritakse oma tegevus ruumiliselt ja tegevusulatuselt viidates teiste suundadega suhestudes nii: „Lihtsustades võib öelda, et kognitivistlik lugemine lõpeb, kui mentaalne protsess on kirjeldatud, samal ajal kui strukturalistlik lugemine lõpeb, kui narratiivi juhtiv reeglistik on rekonstrueeritud. Samas, traditsioonilisemad hermeneutilised lähenemised adresseerivad tühjasid kohtasid [*empty spaces*] partikulaarses narratiivis, jälgides hermeneutilist ringi.“ (Samas: 8) Sealsamas rõhutatakse, et empiirilised uurimused võivad keskenduda ka puhtfüüsilisele lugemisprotsessile

¹⁰ Brian McHale – mitte-semiootik – seostab luule miinimumtunnuse samuti segmentatsiooniga, visuaalformaalsel tasandil olevate tühikutega – lugeja aktiveerumine toimub lünkades, kus tähenduse omistamine on raskendatud, ja mis tuleb lugejal täita ühendades sõnad omavahel (McHale 2009: 16).

(silmade liikumine, katkestused lugemisel, lugemiskiirus jne). Küll aga iseloomustavad kognitivistlikku suunda kvantitatiivsed uurimused, empiirilistele partikulaarsetele lugemistele (ja tõlgendustele) keskendumine.

Ellen Spolsky juba mainitud raamatus kirjeldatakse puuduoleva kompenseerimist laiemalt – tegu pole mitte üksnes (ilu)kirjanduse lugemisele ainuomase nähtusega, vaid ka aju modulaarsetele protsessidele omase loogikaga: „Uusi tähendusi ei genereeri mitte ladus moodulite koostöö (nt. meelte), vaid nendevahelised lüngad [*gaps*] ja õmblused [*seams*].“ (Samas: 3) David Herman arendab nullindate lõpus mõistet „selgitav lünk“ [*explanatory gap*], mis on „kvaalide või subjektiivse teadlikkuse tunnetatud kogemuse ja mentaalse funktsioneerimise neuropsühholoogilise kirjelduse vahel“. (Samas: 9)

Spolsky kirjeldab kognitivistlikku suunda sedaviisi: „Sajandi viimasel kümnendil uuritakse kognitivistide töödes ja kognitiivses kirjandusteaduses aju mehhanisme, mis võimaldavad lõpetada narratiivi varjatud küljed ja mustrid viisil, et tekiks rahuldav interpretatsioon (Mark Turner, Raymond Gibbs Jr) ja kuidas need arenenud ajumehhanismid toimivad kohalikus kultuurikogukonnas (Andy Clark, Ellen Spolsky, Alan Richardson, Mary Thomas Crane).“ (Spolsky 2005: 193)

5. Psühhoanalüütiline

Psühhoanalüütilistele käsitlustele siinne magistritöö ei keskendu, aga seoseid tekib paratamatult. Näiteks Wolfgang Iseri kontseptsiooni impulss pärineb psühhoanalüütilisest mõistest „mitte-miski“ [*no-thing*]. Ilmselt kõige sagedasem on keelefilosoofiast pärineva kaksikjaotuse tähistaja-tähistatav pingeväli, mis põhineb lüngal (või barjääril); lisaks lünk (või barjäär või tsensor) teadvuse ning mitteteadvuse vahel.

Alain Badiou käsitleb lünka kui erinevust. Rääkides Kazimir Malevitši 1918. aasta maalist *Valge ruut valgel taustal*, leiab Badiou, et tegemist on minimaalse, pea olematu erinevusega: „Selle asemel, et kohelda reaalselt kui identiteeti, koheldakse seda otsejoones lüngana. (...) Valge ruut on hetk, mil luuakse minimaalne lünk.“ (Badiou 2007: 56) Lünga võrdsustamine differenttsiga toob esile juba üpris absurdsesse üldistusse kanduva võrrandi: **$lünk = a - b$ (9)**, kus nii a kui ka b võivad tähistada ükskõik mida. Seejuures, kui a ja b peaksid olema võrdse väärtusega (ehk lünga väärtus võrduks nulliga), tekiks erinevuse puudumine, mis paratamatult genereeriks uut tüüpi lünga.

Eelnevast on mõistetav, et Badiou sõnutsi on lünk kõikjal, näiteks teksti ja reaalse vahel. Just seetõttu on modernistlik kirjandus tema sõnutsi niivõrd mõjukas – osutatakse otse sellelesamale lüngale: „Need žestid ja representatsioonid annavad tunnistust kunsti

kõikjalolekust, sest kunsti žest taandub lõppeks sissetungiks näivusesse – paljastades oma jõhkra vallas lünga, reaalse.“ (Samas: 49, 50)

6. Poststrukuralism

Ka poststrukuralistlikud lähenemised jäävad magistritöö põhiteemast kõrvale. Liati on sel teemal (ja olulisel määral psühhoanalüüsiga segunenult) kaitsnud Aune Ainson bakalaureusetöö *Tühiku erinevad ilmutumised*, mis hiljem ilmus retsenseeritult ajakirjas Akadeemia (Ainson 2009)¹¹. Siinkohal on paslik esitada tema järeldus lüngast:

Kokkuvõtvalt: valged alad, lüngad, tühikud oma vaikuste ja kujutlusvõimega on just need kohad, kus toimub konstrueerimine — nii ehitamise-loomise, ümberkujundamise kui sidumise mõttes. Jacques Derrida väidab, et lünk on *kurruline*. Ta ei paljastu kunagi otseselt (Bennington 2000: 55-56). See tähendab, et lünk pole lihtsalt auk, vaid mitmekihiline ja muutuv. **Lünk on juba täidetud ja ka samal ajal pidevalt veel enam, uuesti ja ümber täituv.** Ta pole mitte passiivne ja tühi, vaid juba laetud, ning selle tõttu end ja ümbritsevat (re)konstrueeriv. (Samas: 577)

Ja veel üks näide. Jacques Derrida lähenemine haakub paljuskki Badiou' ning Jacques Lacani psühhoanalüüsiga: Derrida arvates tekitab alatise erinevuse juba lõhe tähistatava ja tähistaja vahel. „Erinewus viitab seega pidevale lüngale tähistaja ja tähistatava vahel; lüngale, mis hoiab tähenduse alati millekski stabiilseks muutumast; lüngale, mis hoiab tähenduse ebastabiilse.“ (Eagleton 2004: 86-87) Sedapuhku pole lünk informatsiooni hulk, vaid kahe konstrueeritud osapoole lakkamatu kättesaamatus, ent võrrandina, kus miinusmärk tähistab pigem tõket või ruumilist eraldajat, võime selle tinglikult siiski postuleerida: **lünk = tähistaja – tähistatav** (10)¹².

7. Lingvistiline

Kui nii psühhoanalüüs kui ka poststrukuralism on tugevalt seotud keelefilosoofiaga, siis esineb ka puhtast lingvistilist analüüsi, mille kese on seotud lüngaga. Elliptilise lünga käsitlusi on nii nullindatel kui ka käesoleval kümnendil kirjutatud rohkelt. Neist üks mahukamaid on Sophie

¹¹ Tõsi, siinse töö kokkulangevus Ainsoni esseistliku uurimusega on minimaalne. Õieti lahknevad juba alghoiakud – kui Ainson läheneb küsimusele tühikust filosoofiliselt mõtiskledes, siis siinne töö vähemasti üritab jälgida ühe mõiste („lünk“) rakendamist ja teisenemist kirjandusteoreetilisel väljal ühe piiritletud ajaperioodi vältel (1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses) ning sedakaudu jõuda teises peatükis mõiste taga peituvat nähtust põhistavate olemuslike tunnusteni. Sedakaudu ühtivad aga kahe uurimuse eesmärgid. Ainson sõnastas selle kui katse „tabada mõned võimalikest ilmutumistest, mis annaksid teatava ülevaate tühiku ontoloogiast“ (Ainson 2009: 574). Olgu öeldud, et mõistet „lünk“ käsitleb Ainson eelkõige visuaalformaalse nähtusena: „Tühi ala sõnade, lausete, ridade jm vahel. Lünk kui füüsiline element, vahend loetavaks tegemisel, eraldaja.“ (Samas) Lisaks on lünk seotud vaikuse ning mõttelise valge alaga (samas 574-577). Laiema mõistena – nagu siinses uurimuses „lünk“ – kasutab Ainson „tühikut“.

¹² Korreksem on esitada pingeväli lakaanlike algoritmidenä (tähistajale allutatud tähistaja väljatõrjumine; tähistaja metonüümiline ja metafooriline funktsioon) (vt. Lacan 2001: 180-181).

Reppi 2009. aastal ilmunud doktoritöö *Negation in Gapping*, kus muuhulgas analüüsitakse põhjalikult inglise ja saksa keele erinevusi. Kuigi uurimus keskendub eituslikele elliptilistele lünkadele, siis toon samast tööst kaks näidet jaatavast lausest (Repp 2009: 8, 15):

- i) John sõi riisi, aga Jim _ kartuleid.
- ii) Bob solvas külalisi õhtusöögi ajal, aga Sam _ tantsu ajal.

Kui esimeses näites on puudu verb (*sõi*), siis teises lauses lisaks verbile ka sihitis (*solvas külalisi*). Võrrand: **lünk = semantiliselt täieliku propositsiooni lekseemide hulk – eksplitseeritud lekseemide hulk (11).**

Nagu öeldud, on osutatud seitse suunda valdavalt üksteisega tihedalt põimunud (näiteks Norman Holland kuulub nii psühhoanalüütilisse, kognitivistlikku kui ka fenomenoloogilis-hermeneutilisse suunda). Ellen Spolsky joonistab oma ülevaatlikus tekstis välja ka eri ajastutele omased lünga-teoreetilised suundumused. 1970. ja 1980. aastatel uuriti tema sõnul peamiselt, „missugust informatsiooni või (grammatiliste) reeglite süsteeme lugejad kirjandusliku teksti vastuvõtul aktiveerivad (Stanley Fish, Jonathan Culler, Ellen Schaubert ja Ellen Spolsky); ja mis tagaks asjakohase informatsiooni esiletoomise (H.R.Jauss, Wolfgang Iser, Paul Grice, John Searle, Mary Louise Pratt and Norman Holland).“ (Spolsky 2005: 193) Samuti uuriti „võimu tasakaalu ja tasakaalutust kindlates ajaloolistes kontekstides, eriti kui need ideoloogilised jõujooned mõjutavad interpretatsiooni (Harold Bloom, Hayden White, Meir Sternberg, Stephen Greenblatt, Savcan Bersovitch, and Myra Jehlen)“ (samamoodi).

1.2 Hermeneutilis-fenomenoloogiline lähenemine lüngale

Järgnev ülevaade põhineb peamiselt kahe teoreetiku (Roman Ingardeni ja Wolfgang Iseri) käsitlustel ja nende töödest lähtuvatel poleemikatel. Keskmes pole seega sugugi mitte kogu hermeneutilis-fenomenoloogiline suund, vaid osakene sinna liigituvast lugejateooriast, mille juured ulatuvad kõige sügavamalt fenomenoloogilisse traditsiooni¹³. Sissejuhatava funktsiooni tõttu piiritlen teoreetilise uurimisobjekti jätkuvalt aastaga 1981, mida võib nii kvalitatiivselt kui

¹³ Tegelikult võiks hermeneutilis-fenomenoloogilise suuna sidudagi lugejakesksete teooriatega alates 1970. aastatest. Rangelt võttes ei ole seejuures enamik siinse töö keskseid autoreid ei fenomenoloogilised ega hermeneutilised filosoofilises tähenduses (näiteks Wolfgang Iser, kes esiti postuleerib enda teooria fenomenoloogiliseks, lisab hiljem hermeneutika, psühhoanalüüsi ja teisigi lähenemisi). Pigem on tegu ikkagi teoreetiliste lähenemistega, mis on ühel või teisel moel filosoofilistest suundadest tõukunud.

ka kvantitatiivselt pidada lünga-teoreetiliste diskussioonide haripunktiks, kuivõrd nende keskme moodustavad sõlmküsimumused on aktuaalsed ka hilisemates aruteludes.

1.2.1 Roman Ingardeni „määramatuse kohad“¹⁴

Keeruline on üheselt määratleda fenomenoloogilis-hermeneutilise lünga-teoreetilise diskursi algust. Tinglikult võib selle paigutada aastatesse 1931 ja 1937, kui poola fenomenoloog Roman Ingarden postuleerib kahes oma õpetaja Edmund Husserli transtsendentsuse suunal toimunud fenomenoloogia muutumisega polemiseerivas raamatus (*Das literarische Kunstwerk; Vom Erkennen des Literarischen Kunstwerks*) mõiste „määramatuse kohad“ [*Unbestimmtheitsstellen; places of indeterminacy*]. Kuivõrd valdav osa esimeses peatükis edaspidi arutluse alla tulevatest teoreetilistest käsitlustest on rohkemal või vähemal määral Ingardenist tõukunud või üritavad sellele vastanduda, tuleks õige pisut tutvustada tema arusaama kirjandusteosest ja lugemisprotsessist ka laiemalt.

Ingarden kirjutab: „Igas kirjanduslikus kunstiteoses, ja iseäranis siiras reflekteerivas lüürilises luules, on kohad, kus asjad on jäetud ütle mata, on maha surutud, määratlemata, jäetud lahtiseks, kohad, mis, vaatamata nende tähelepanuväärsele olemasolule ja nende võrdselt tähelepanuväärsele omadusele jääda märkamatuks, mängivad siiski olulist rolli kunstiteose kunstilises struktuuris.“ (Ingarden 1979: 292) Kuigi esiti võib paista nagu oleks määramatuse puhul tegemist üksnes formaalsel pinnal ilmneva tunnusega, siis Ingardeni nägemus kunstiteosest lükkab selle põhimõtteliselt ümber. Otsides taustsüsteemi, mille põhjal võib markeerida need „asjad“, mis jäävad lahtisteks, tuleb leksemaatilist pealispinda hinnata kirjandusteose perspektiivist. Viimane on kihilise ehitusega puht-intentsionaalne ese, mille ontiline baas on puhtas teadvuses¹⁵, seejuures teose olemine põhineb heterogeensetel esemetel (ideaalsed mõisted ja kvaliteedid ning füüsiliselt esitatud sõnad), mis tuleb lugejal aktualiseerida, et luua terviklik teos. Määramatuse puhul tuleb niisiis arvestada lugejapoolset

¹⁴ Ingardeni kunstiteooriast annab hea ülevaate Anne Kokkovi magistritöö *Kunstiteose olemise seostest selle struktuuriga Roman Ingardeni järgi* (Kokkov 2008), mis on tõuke andnud ka siinsele ülevaatele.

¹⁵ Kihte on kirjandusteosel neli: „(a) verbaalsete helide ja foneetiliste koostisosade kiht, kõrgema astme nähtus; (b) semantiliste ühikute kiht: lause tähendus ja lausete ühine terviklik tähendus; (c) skemaatiliste vaadete kiht, kus ilmnevad teoses kujutatud erisugused objektid; (d) lausekorrelaatide loodud asjaolude intentsionaalses mõõtmes kujutatud esemelisuste kiht.“ (Ingarden 1979: 12) Kokkov annab hõlpsamini arusaadava jaotuse (Kokkov 2008: 15): (a) „sõnad ja kõrgema astme häälikulised ehitised“; (b) „tähendusüksused: lausete ja lausesete tähendused“; (c) „skematiseeritud vaated“; (d) „esitatud esemelisused (...) ja metafüüsilised kvaliteedid. Siia asetab Ingarden ka esitatud intentsionaalsed lausekorrelaadid (asjaolud), mille kaudu ilmuvad esemelisused ja nende saatused“.

panust teose tekkeprotsessis, mistõttu ei kuulu paberil esitatud sõnad kirjandusteosesse, alles „(l)ugemisosaduse läbi saab teosest intersubjektiivne intentsionaalne ese, transtsendentne nii kirjaniku kui ka lugeja teadvuslike elamuste suhtes“ (samas: 13). Järelikult saab määramatusele tekstipinnal osutada alles olukorras, kui on arvesse võetud kirjandusteose (potentsiaali) ja selle konkretisatsiooni vahelist pingevälja. Nii et määramatuse koht võib ilmned küll tekstipinnal, aga nõuab konkretisatsiooni eelnevat olemasolu.

Kirjandusteose ja selle konkretisatsiooni kõige põhimõttelisem erinevus seisnebki selles, et teos sisaldab määramatuse kohti ja potentsiaalseid elemente, aga konkretiseeringus on nad enamalt jaolt kas eemaldatud või aktualiseeritud (Ingarden 1979: 241) – põhimõtteliselt on skemaatiline ja sisaldab määramatuse kohti ka konkretisatsioon, aga vähemal määral (samas: 13).

Ingardeni kohaselt pole ükski tegelane, objekt ega sündmus tekstis absoluutselt determineeritud. Esteetilise kogemuse saavutamiseks tuleb lugejal minna objektiivselt ja ammendavalt määratletud tunnustest kaugemale. Määramatuse kohad ilmnevad kõikjal, kus propositsioonis sisalduv informatsioon ei representeeri objekti igakülgse, kõiki võimalikke atribuute arvestades. Ingarden toob näiteks Thomas Manni romaanist konsul Buddenbrooki, kelle silmavärvus pole eksplitsiitselt markeeritud. Lugeja teab lähtuvalt kontekstist, et konsul on inimolend ning ta pole kaotanud oma silmi, aga silmade värvus võib olla milline tahes¹⁶. (Ingarden 1979: 50)

Sellest johtub, et määramatuse kohad on kirjandusteose paratamatu omadus – tegemist pole mitte juhuslikkuse või ebatäpse kompositsiooni tulemusega, vaid iga teksti vajaliku osaga, kuivõrd ühtegi objekti pole võimalik (tegelikkusega võrreldes) ammendavalt representeerida¹⁷. Mõni määramatus on struktuuri silmas pidades olulisem, teine jällegi tähtsusetu; mõnd on targem lugejal täita, mõnd jällegi targem jätta määramatuks (samas: 289-290).

Samas väidab Ingarden, et kõik, mida pole eksplitsiitselt artikleeritud, pole veel määramatuse koht, sest mitte-öeldu võib esineda implitsiitselt või ühetähenduslikult, kas

¹⁶ Buddenbrooki näite juurde tulen magistritöös edaspidigi korduvalt tagasi. Olgu öeldud, et sarnase näite toob ka Umberto Eco raamatus *Kuus jalutuskäiku kirjandusmetsades*. Ta kirjeldab stseeni Nervali raamatust *Sylvie*. Jutustaja reisib öösel tõllaga Loisy metsas, aga autor ei maini kordagi hobust. Nerval ei pea seda tegema, sest hobuse olemasolu on elementaarne. Vastasel juhul oleks lihtsalt võimatu reisida. Aga kui Nerval ütleks lõppeks, et tegelikult ei olnud jutustajal kaariku ees hobust nagu Tuhkatriinu loos? See on võimatu. Lugeja oleks segaduses, kogu senine lugu rikutud. Seal on hobune, ütleb Eco. Puudub lihtsalt vajadus markeerida hobuse olemasolu, aga võimatu on öelda, et hobust ei ole. (Eco 2009: 98)

¹⁷ Seetõttu jääb täiesti arusaamatuks Wolfgang Iseri väide 1972. aasta artiklis, et Ingardeni jaoks kujutab lünk kirjandusteose puudust. Iser kirjutab: „Lünk, mis lausete voolu peatab, on Ingardeni meelest juhuse tagajärg ja seda tuleb arvata puuduseks; see iseloomustab tema poolehoidu klassikalisele kujutlusele kunstist.“ (Iser 1990: 2097)

presupositsiooniliselt või põhjuslikult. (Samas: 243) Näiteks Thomas Manni lühiromaani *Tristan* esimesed lõigud:

See siin on „Einfried“, sanatoorium! Valge ja korrektsena seisab ta oma pikuti laiuva peahoone ja külgtiivaga keset avarat aeda, mis on külluslikult varustatud kõikvõimalike võlvkäikude, lehtlate ja väikeste puukoorest paviljonidega. Tema kiltkatuste tagant kõrguvad taeva poole massiivsed laugjad, kuuskedest rohelised mäed.

Ikka veel juhib asutust doktor Leander. Oma kaheharulise musta habemega, mis on karm ja kräsuline nagu mööbli toppimiseks kasutatav hobusejõhv, oma paksude läiklevate prilliklaasidega ning hoiakuga, mis on omane mehele, keda teadus on teinud tugevaks ja külmavereliseks ning täitnud vaikse, heatahtliku pessimismiga – kõige sellega hoiab ta haigeid oma jõu kütkeis, ise napolisõnaline ja kinnine. Tema patsientideks on indiviidid, kes on liiga nõrgad selleks, et ise endale seadusi luua, ning on valmis loovutama kogu oma varanduse, tohtimaks vaid toetuda teise rangusele. (Mann 1987: 36)

Ingarden rõhutab, et tekstis pole väidetud, kus toimub tegevus. Selline ebamäärasus liigitub määramatuse kohaks, mille puhul joonistuvad kontekstist välja mõningased piiritlevad jooned – kindlalt pole väidetud, et tegevus toimub maakera pinnal, aga see on kontekstist tuletatav ühetähenduslik presupositsioon, mis määramatuse kohaks ei liigitu¹⁸. Samamoodi käsitleb Ingarden ka härra Klöterjahni naise surma, mida pole otsesõnu välja öeldud. Ingardeni jaoks pole tegemist määramatusega, kuivõrd kõik muu (kontekst, sõnakasutus, tonaalsus) viitab otseselt surmale. (Ingarden 1979: 243)

Toodud näide muudab määramatuse koha kui suhte (vastastikmõju) pooluste täpse määratlemise keeruliseks. Ühelt poolt sarnaneb see varem toodud tegelikkus-fiktsioon suhtega, kus lünk põhineb tegelikkuses esineva objekti tunnuste ja sellesama objekti eksplitsiitselt representeeritud tunnuste suhtel/erinevusel. Toodud näites Ingarden aga välistab eksplitsiitse artikuleerimise kui ühe pooluse. Määramatus näikse põhinevat pigemini kirjandusteose ja selle konkretisatsiooni vahelisel suhtel. Ühel pool on teos oma potentsiaalsuste, ideaalsete mõistetega, millest aktualiseerimise käigus moodustub vähem skemaatiline, koherentsem konkretisatsioon: **määramatuse koht = skemaatilise kirjandusteose potentsiaal – konkretisatsioon (12).**

Selline võrrand Ingardenit ilmselgelt ei rahuldaks. Määramatuse kohaks liigitab ta vaid need objektid (sündmused, tegelased jne), millel võib esineda erinevaid võrdse tõeväärtusega konkretisatsiooni ja kui presupositsiooni kaudu pole objekti atribuute võimalik üheselt määrata. Kui konsulil on võimalikke silmavärve näiteks viis, siis neist konkretiseeritakse kas üks või

¹⁸ Umberto Eco käsitleb sellist presupositsiooni *hüperonüümilisena* – eksplitseerimata jäävad omadused, mis on lugeja entsüklopeediasse juba loomuldasa kätketud (vt. 2.3.).

mitte ühtegi. Järelikult, kui antud võrrandis erineb skemaatilise kirjandusteose potentsiaal konkretisatsioonist (võrrandi lahendus ei ole 0), on määramatu silmavärv kui selline. Kuna potentsiaal on konkretisatsioonist alati küllasem, jõuame ummikusse, sest iga kirjandusteose objekt ongi mingil määral ebamäärane (võrrandi lahendus ei ole kunagi 0). Jääb üksnes küsimus, kuidas pooluseid (kirjandusteose potentsiaal ja konkretisatsioon) ikkagi täpsemalt markeerida, et jõuda arusaamale, missugune objekti tunnus on määramatu.

Välja pakutud võrrand märgib niisiis pigem olukorda, mismoodi määramatuse koht olemasolu tuvastada, ega ütle midagi määramatuse koht ontoloogiliste tunnuste kohta. Sellele aitab lähemale jõuda Tel Avivi koolkonna esindaja Meir Sternberg, kes võtab vastandava hoiaku kaudu kokku Ingardeni „määramatuse kohtade“ mõned (paljud) tunnused:

Ingardeni määramatused, olgu need seotud ükskõik missuguse fiktiivse objektiga – tegelase või sündmuse, ruumi või ajaga –, ei ole ei dünaamilised ega süstemaatilised ega tavaliselt isegi lüngana tajutud. Sest nad on (1) vältimatu tagajärjega kirjandusliku väljenduse selektiivsusele, mis ei suuda olemuselt konkureerida elu täielikkuse ja mitmekülgsusega, mitte aga narratiivse materjali tahtlik (kombineeriv, jaotav ja ka selektiivne) manipulatsioon; (2) lokaalsed, isoleeritud ja heterogeensed, mitte struktuurselt ja funktsionaalselt sidusad; (3) staatiliste omadustega (või täpsemalt, omadusteta), mitte arenevad ja isegi järjestikku kindlaksmääratud ja determineeritavad konfiguratsioonid; (4) lugejatele täielikult märkamatud, või kui märgatavad, siis vabalt või isegi subjektiivselt täidetud, mitte autori tahe, mis on märgatavalt esiplaanil või siis ajutiselt maskeeritud vastavalt lugemisprotsessi range kontrolli all hoidva autori üldisele strateegiale; (5) ebaolulised või paremal juhul juhuslikud, mitte kompositsiooniliselt, semantiliselt ja retooriliselt kesksed. (Sternberg 1993: 311ä29)¹⁹

Sternberg rõhutab siin eeskätt määramatuse kontseptsiooni ebamäärasust ja arbitraarsust. Tundub tõepoolest, et määramatused võivad esineda kõikjal, ükskõik missugusel tasandil ja olla ükskõik missugused. Ingardeni nägemuses seisnebki määramatus peamiselt selles, et mõnel kirjandusteose objektil on potentsiaalselt mitu samasuguse tõeväärtusega konkretisatsiooni. Kui teos ei determineeri mingit tunnust üheselt, on tunnus ise määramatu.

Nagu fenomenoloogiale kohane (ja millele viitab juba kirjandusteose intentsionaalseks objektiks liigitamine), asub Ingardeni käsitlustes keskses positsioonis lugeja, kes täidab suure osa määramatuse kohtadest spontaanselt, käsitledes fiktsionaalseid esemeid reaalsena, sest „kirjanduslikel kunstiteostel on tavaliselt reaalsuse ontiline olemus, nii et meile näib loomulik,

¹⁹ Mõiste tähenduspaljususest annab Sternberg küll hea ülevaate, aga nii mõneski punktis näivad tema loetletud tunnused olevat ekslikud: (4) – Ingardeni jaoks on tekst tõlgendusprotsessis just nimelt autonoomne, miska lugeja subjektiivseid määramatuse täitmisi ta ei pooldanud; (5) määramatust on kummaline nimetada „ebaoluliseks“ kui tegemist on kirjandusteose kui sellise olemusliku tunnusega. Viiest esitatud punktist ilmneb aga omakorda Sternbergi enda arusaam lüngast, mille juurde tulen tagasi peatüki lõpus (vt. 1.3.1).

et nad oleksid niisama selgelt ja täielikult determineeritud nagu on üldised, reaalsed, individuaalsed objektid.“ (Ingarden 1979: 52) Lugemisprotsessis toimub see enamasti mitteteadlikult, objektile lisatakse uusi elemente määrani, mil see tundub täielik. Ingarden jätkab: „Muidugi, tegelikult sisaldavad nad jätkuvalt erisuguseid määramatuse kohti, aga see, mis on determineeritud, on pööratud lugeja poole ja katab lüngad, mis endiselt eksisteerivad determinatsioonis.“ (Samas: 53) Iga määramatuse koht evib täitmiseks mitmeid variante (ilma, et semantiline ühtsus koost laguneks), aga eri konkretisatsioonid pole samasuguse (tõe)väärtusega, sest iga individuaalne konkretisatsioon elimineerib määramatuse kohad johtuvalt autonoomses teoses peituvatest juhistest, aga teos ei determineeri konkretisatsiooni absoluutselt ja seetõttu nad varieeruvad. (Samas: 54)

Nõnda olemegi jõudnud Ingardeni määramatuse koha olemusele pisut lähemale. Kui objektil on potentsiaalselt erinevaid konkretisatsioone, siis lugeja aktualiseeritud tunnus elimineerib vastava määramatuse konkretisatsioonist (*Tristani* tegevus toimub näiteks Saksamaal või lugeja enda kodus), aga teosesse endasse jääb määramatuse koht alles (*Tristani* tegevus võib toimuda erinevates konkretisatsioonides ikkagi eri kohtades). Seejuures määramatuse elimineerimine võib seisneda ka mõne tunnuse puudumises konkretisatsioonis (konsulil polegi silmavärvi, tunnust ei aktualiseerita). Aga nagu eelpool öeldud, võivad määramatuse kohad konkretisatsioonis ka säilida (konkretisatsioon sisaldab objekti ambivalenttsust). Sellisel juhul lugeja aktualiseerib ka objekti ambivalenttsuse – ka teose potentsiaalis peituv määramatus on võimalik määramatusena aktualiseerida (sage näiteks luuletustes siirde kasutamise või sõnamängude puhul). Näiteks sageli siirde näitena kasutatavad värssid Juhan Viidingu luuletuses *Vaikelu*: „Ema tahab reisida ja isa kodus istuda / samuti ei ihka alati.“ (Viiding 2008: 322) Lugeja aktualiseerib siirdega loodava ambivalenttsuse ega elimineeri täielikult teise värssi puhul esimese semantilist funktsiooni. Ingardeni kohaselt esineb ka võimalus, et *Tristani* tegevuspaika lugeja konkreetset ei aktualiseerigi.

Igasugune määramatus on siiski otseselt seotud lugeja teadmuse, n-ö tavategelikkusega. Lugeja on harjunud, et tegelikkuses on objektid kindla ulatuse ja tunnustekobaraga, nõnda käsitatakse ka fiktsionaalseid objekte (konsulil on võimalik silmavärv, tal peab olema silmavärv).

Ingardeni teoorias võib tähendusloome puhul pidada kirjanduslikku teksti autonoomseks – kuigi tähelepanu pööratakse ka (empiirilisele) lugejale, sõltub tähendus üksnes tekstis esitatud juhistest. Sellest hoolimata muutus kirjandusteoorias Ingarden mõjukaks just lugejateoorias, eeskätt 1970. aastatel.

1.2.2 Wolfgang Iseri kriitika Ingardeni „määramatuse kohtadele“

Suuresti reaktsioonina 19. sajandi autorikesksele ja hilisema uuskriitika tekstipõhisele lähenemisele nihkus kirjandusteoorias alates 1960. aastate lõpust – aga iseäranis laialdaselt 1970. aastatel – tähelepanu lugeja vastuvõtule. Huvikeskme teisenemist on põhjendatud muuhulgas „poliitilise liberalismi ja individualismi esiletõusuga“ (Saro 2004: 9)²⁰. Euroopas oli esiti mõjukaimaks keskuseks Konstanzi ülikool, kus hermeneutilis-fenomenoloogiline suund jagunes kaheks: peamiselt Ingardenile tuginedes ja temaga polemiseerides keskendus Wolfgang Iseri mõjuteooria [*Wirkungstheorie*]²¹ tähendusloome kahesuunalisusele, teksti ja lugeja ühistööle; kontinentaalse filosoofia esindajale, hermeneutilise filosoofia suurkujule Hans-Georg Gadamerile²² tuginedes keskendus Iseri kolleegi Hans Robert Jaussi retseptsiooniteooria [*Rezeptionstheorie*] lugejate muutumisele diakroonilisel teljel ja ajaloolis-sotsiaalsele rollile vastuvõtuprotsessis. Järgnevalt keskendun „lünga“ ja „määramatuse“ mõistete avamiseks Iseri palju poleemikat tekitanud käsitlustele, alustades tema kriitikast Ingardeni teooriale.

Nii Iseri kui ka Jaussi mõju Eesti kirjanduskriitikas, -arutlusis ja -teoorias näikse olevat ebaproportsionaalselt suur. Seejuures, kui Jaussi tekstid on sisuliselt eestindamata, siis Iseri teoreetilistest töödest on eesti keeles võimalik lugeda vaid 1990. aastal Toomas Rosina tõlkes Akadeemias ilmunud artiklit *Lugemine. Fenomenoloogiline lähenemisviis* (Iser 1990), mis originaalis ilmus ajakirja *New Literary History* veergudel 1972. aastal (*The Reading Process: a Phenomenological Approach*), teisisõnu, neli aastat enne lugemisprotsessile keskenduvat mõjukat raamatut *Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung* (ingl. k. *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*, 1978). Eestikeelne artikkel annab küll vaid põgusa

²⁰ Maineakas kirjandusteoreetik Terry Eagleton sidus muutused juba Esimese ilmasõja järgse sotsiaal-ajaloolise kontekstiga, mis tingis olukorra, kus: „(t)eadus näis olevat kahanenud steriilseks positivismiks, fakte kategoriseerivaks lühinägelikuks kinnisideeks; filosoofia paistis lõhenevat ühelt poolt sellise positivismi ja teiselt poolt õigustamatu subjektivismi vahel.“ Sellisele situatsioonile vastandumisega sidus Eagleton muuhulgas Edmund Husserli fenomenoloogia tekke ning loobumise lihttempiirilisest arusaamast, et objektid eksisteerivad meist lahutatult iseseisvalt. (Eagleton 2004: 47)

²¹ „Mõjuteooria“ mõistet rõhutas suuresti Iser ise, et eristada enda tööde lähenemine retseptsiooniteooriast. Küll aga võib segadusi tekitada mõiste sarnasus Gadameri „mõjutusajalooga“ [*Wirkungsgeschichte*], millest johtub ka Jauss. Gadamer iseloomustas sellega traditsioonide põhistavat funktsiooni subjektiivses mõistmises.

²² Hea ülevaate Gadameri filosoofiast annab Andrus Tool (Tool 2002: 433-499 ja Tool 2009: 407-428).

sissejuhatuse Iseri teoreetilistesse printsiipidesse²³, aga – ilmselt teksti lihtsakoelisuse ja hõlpsasti rakendatavuse tõttu paljudesse eriilmelistesse teoreetilistesse küsimustesse – on selle kasutamine sellest hoolimata laialt levinud. Vaid mõned näited: magistritöodes on artiklit seostatud Harold Bloomi teooriaga mõjuängist (Parksepp 2011); käsitlustega ebausaldusväärsusest jutustajast (Tammjärv 2012); sagedasem on Iseri ja Jaussi kasutamine koos, magistritöodes näiteks seoses hispaania kirjanduse (Konsap 2011) ja prantsuse strukturalismi ja poststrukturalismi (Vilks 2011) retseptsiooniga Eestis või ka pedagoogilise suunitlusega lõputöodes (nt. Sapunjan 2015); teatriteaduses on retseptsioonilise dominandi tõttu arusaadavalt keskmes Jauss, aga enamasti koos Iseriga, doktoritöodes näiteks pärimuse rakendamisel lavastajakesksele teatrimudelile (Türnpü 2011) ja Madis Kõivu näidendite teatritretseptsiooni analüüsis (Saro 2004); teisel kasutatakse samu teoreetikke ka näiteks 1920. aastate teksti ja konteksti probleemide käsitluses (Laak 2007) ja venekeelse kirjanduse vastuvõtu avamisel (Kotjuh 2013). Oluline on seejuures Jaussi ja Iseri positsioonide erinevus – kui Jaussi kaasamisel metodoloogiasse minnakse enamasti algallikate juurde, siis Iseri puhul piirdatakse mainitud töödes peamiselt – siiski mõne erandiga – ühe eestikeelse artikliga. Ühelt poolt on Iseri kohalolu põhjendatav tõepoolest artikli eripäraga, samas on vaieldamatult rolli mänginud ka Tartu ülikooli kokkupuuted Konstanzi ülikooliga. Märgiliseks võib pidada Margit Sutropi Kontanzis 1997. aastal kaitsnud ja kolm aastat hiljem ilmunud doktoritööd *Fiction and Imagination: The Anthropological Function of Literature*, kus fiktsiooni mõiste defineerimisel ühendatakse Iseri üleminekuprotsess „lugeja-vastuvõtu teooriast“ [*reader-response theory*] kirjanduslikku antropoloogiasse Kendall Waltoni „mängult usun fiktsiooniteooriaga“ [*Make-Believe Theory of Fiction*] (Sutrop 2000).

Iser tunnustab Ingardenit klassikalise analüüsi raamidest väljumise – ja konkreetsemalt retseptsioonile tähelepanu pööramise – tõttu, aga toob esile mitmeid küsitavusi ja kitsaskohti. Ta heidab „määramatuse kohtade“ kontseptsioonile ette peamiselt kahte puudujääki: „Esiteks, ta [Ingarden] ei aktsepteeri võimalust, et teost võib konkretiseerida erineval aga võrdselt tõesel moel²⁴; ja teiseks, selle puudujäägi tõttu unustab ta fakti, et paljude teoste retseptsioon oleks

²³ Näiteks keskendub Iser just fenomenoloogilisele suunale, jättes kõrvale ülejäänud teoreetilised alusprintsiibid, mis on 1976. aasta raamatus juba kesksed.

²⁴ Iser põhjendab seda nii: „Kui „määramatuse kohad“ avavad intentsionaalse objekti, mida pole võimalik sulgeda, siis lünga täitmise puhul, mis Ingardeni sõnul toimub konkretisatsiooniakti vältel ja lähtub sellest, peab olema põhimõtteliselt lubatud lai hulk konkretisatsioone.“ (Iser 1980: 171) Arusaam, et Ingarden eristab määramatuse tõesed ja väärad konkretisatsioonid, on üldlevinud ja seda mainitakse pea igas tema teooria tõlgenduses/ülevaates. Küll aga ei saa nõustuda arusaamaga, et Ingardeni jaoks peab igale määramatuse kohale vastama üks konkreetne kõige suurema tõeväärtusega konkretisatsioon. Ta väidab küll, et vastavalt teksti juhistele on osa määramatuse täitmisi suurema tõenäosusastmega kui

lihtsalt blokeeritud, kui neid saaks konkretiseerida üksnes johtuvalt klassikalise esteetika normidest.“ (Iser 1980: 178) Iseri kriitika põhineb aga juba põhimõttelisel lähtekohtade erinevusel: „Tema [Ingardeni] jaoks oli konkretisatsioon pelgalt teose potentsiaalsete elementide aktualiseerimine – tegu polnud teksti ja lugeja vahelise interaktsiooniga; see on ka põhjus, miks tema „määramatuse kohad“ viivad üksnes mittedünaamilise lõpuleviimiseni, vastupidiselt dünaamilisele protsessile, kus lugejal tuleb lülituda ühest tekstuaalsest perspektiivist teise, ja luua ise seos „skemaatiliste aspektide“ vahel, ja seda tehes transformeerida need märgijadaks [*sign-sequence*].“ (Samas) Kui esimesed kaks punkti seisnesid peamiselt küsimuses, missuguse tõeväärtusega ja kuidas lugeja lüngad täidab, siis viimane toob esile küsitavuse juba lünga olemuslikuma tunnuse osas – Iseri käsituses on lünk interaktsioon, Ingardeni kontseptsioonis iseloomustab teksti staatilisust, mille raames tuleb lugejail tegutseda.

Mainitud Iseri etteheited puudutavad enimini lünga täitmise protsessi, mitte niivõrd lünga (või määramatuse) kui sellise ontoloogiat. Viimase avamiseks vaatleme kõigepealt Iseri kommentaare eelpool juba põgusalt käsitletud konsul Buddenbrooki näidet. Ingarden on niisiis seisukohal, et konsuli silma- ja ka juuksevärv, mida pole tekstis mainitud, tuleb aktualiseerida, visuaalne kujutlus hallipäisest konsulist teeb detaili konkretisatsiooni romaanile endale lähedasemaks kui mõne teise värvi kasutamine (Ingarden 1979: 392). Iser arvates lugejad tegelikult konsuli juuksevärvi visuaalselt ei aktualiseeri. Ingardeni „(m)õte on selles, et konkretisatsioon peab looma sellise objekti, mis tekitaks vähemasti illusiooni tajumisest [*illusion of a perception*]“ (Iser 1980: 176), aga mentaalne pilt võib olla konkreetne ka ilma juuksevärvita. Iser jõuab järeldusele, et „(e)nim, mida võib määramatuste kohta väita, on see, et nad võivad *stimuleerida*, aga mitte *nõuda* meie teadmistepagasi põhjal lõpuleviimist“ (Samas: 177)²⁵, kusjuures juuksevärvi konkretisatsioon on tarvilik üksnes juhul, kui sel oleks seos teiste faktidega ja sedakaudu kannaks kindlat funktsiooni – kui faktil puudub funktsioon, siis lugeja seda ei aktualiseeri (samas). Lõppeks jõuab Iser Rudolf Aarnheimi toel järeldusele, et „tajutava objekti varjatud poolt ei saa alati meie teadmistepagasiga lõpetada – võrreldes

teised, aga samas ei välista radikaalselt, et teatud juhtudel võib vastavalt teksti juhistele täita määramatust mitmeti või et määramatus jääb sootuks täitmata.

²⁵ Tuleks rõhutada, et Iseri jaoks ei tähenda kujutluspilt [*image*] otseselt midagi visuaalset, pigem on tegu katsega kujutleda midagi, mida tegelikult sellisena ei nähta. „Nende piltide tegelik iseloom põhineb faktil, et nad toovad päevavalgele aspektid, mis ei oleks võinud tekkida läbi objekti otsese tajumise.“ (Sutrop 2000: 45) Ja siit johtub omakorda Iseri arusaam fiktsionaalse maailma ja tegelikkuse erisusest – kui teine on seotud vahetuma tajumisega [*perception*], siis esimene jällegi vähem vahetu ideatsiooniga [*ideation*] (kasutan seda kohmakat anglitsismi ka edaspidi, et teha selget vahet Iseri teoorias kahe põhimõttelise tajumise vahel). Kaksikjaotusest tingitud poleemikat puudutan Stanley Fishi polemiseerivate argumentide juures.

Ingardeni hallipäise vana mehega –, vaid see jääb määramatuks taustaks, mis muudab tajutava pinge, kui mitte tegelikuks märgiks“ (Samas: 178).

Kummaline, et Ingarden rõhutab küll korduvalt, et kõiki määramatuse ilminguid pole võimalik lugejal täita, aga vaadeldava näite puhul viitab justkui tingimatule vajadusele konkretiseerida mainimata detail, millel puudub seejuures laiemas plaanis oluline funktsioon. Iser ehitab oma poleemika üles aga just sellele väitele. Ingarden väidab mujal selgelt, et „sellest, mis tekstis on väljendatud, saab determineerida vaid objekti neid atribuute, mis on konstantsed ja vajalikud.“ Näiteks Julius Caesari jalgade pikkust või häälekõrgust ei ole võimalik määratleda, need on ebaolulised ja seega neid (näiteks Shakespeare'i) näidendi objektiivses kihis ei eksisteeri. (Ingarden 1979: 51) Viimasele loogikale – mis seejuures on Ingardeni teksti läbiv hoiak – kirjutaks ilmselt alla ka Iser. Selline vasturääkivus teeb keeruliseks ingardenliku määramatuse täpsema piiritlemise.

Iseri kriitika ülaltooduga ei piirdu. Lisaks sellele, et „määramatuse kohtade“ täitmine (intentsionaalse objekti loomine, lugemine) on Ingardenil ühepoolne suhtlus ja et küsitavusi tekitab tõese ja väära konkretisatsiooni postuleerimine, tooksin esile veel kolm kategooriat, mis Iseri poleemikast esile kerkivad – mõiste ambivalentsus, määramatuse kohtade lokatsioon ja funktsioon.

1. Ambivalentsus. Kunstiteos pole Ingardeni jaoks kunagi täielikult determineeritud, aga samal ajal on ta plaanitud selliselt nagu ta oleks determineeritud, pealegi peab kunstiteos teesklema, et ta seda ka on. (Iser 1980: 170-171)
2. Lokatsioon. Iseri arvates tekib küsimus, kas „Ingarden pole igasuguse kommunikatsiooni jaoks olemusliku määramatuse pelgalt siirdanud teksti ja lugeja vaheliselt eikellegimaalt *tertium comparationis*'e referentsiaalsesse skemaatilisusesse, mis reguleerib kahe erineva positsiooni vahelist suhet.“ (Samas: 173)
3. Funktsioon. Iseri jaoks seisneb ohukoht selles, et määramatused võivad rikkuda kunstiteose kihilist struktuuri. Kuna Ingardeni arvates peab intentsionaalne objekt (kirjandusteos) matkima lõpetatust, „on neil [määramatuse kohtadel] kommunikatsiooni tingimustena väga piiratud ajalooline tähtsus, sest nende elimineerimine tähendab pelgalt totaalsuse illusiooni loomist“ (samas: 175).

Iseri Ingardenile suunatud kriitika keskme moodustab eelpool toodud jaotus epistemoloogilise ja ontoloogilise lünga vahel. Selgub, et Ingardeni mõistekasutus on sisemiselt ambivalentne. Kuigi valdavalt eelistab ta ontoloogilist lähenemist (Buddenbrooki juuksevärvi kohta puudub

info), siis konkreetsele näitele keskendudes vahetab ta justkui poolt, kinnitades epistemoloogilist lähenemist (me ei tea, missugune oli Buddenbrooki juuksevärv). Iser haarab näitest kinni ja ehitab oma poleemika üles just sellele, eirates Ingardeni lähenemises domineerivat hoiakut. Iseri lähenemine põhineb arusaamal, et mentaalne pilt võib olla täielik ilma kõiki atribuute sisaldamata. Kriitikas toob Iser uue lähenemise lünga lokatsioonile – kui Ingardenil asusid määramatused teose potentsiaalis, mille lugeja peab aktualiseerima, siis Iser nihutab seoseloome ja lünga dünaamilisse protsessi teksti ja lugeja vahel.

1.2.3 Wolfgang Iseri käsitus määramatusest ja lüngast

Kuigi Iser võtab Ingardenilt üle suure osa põhimõttelistest arusaamadest kirjandusteose olemuse ja funktsioneerimise kohta, on teooriate erinevused vähemasti esmapilgul niisama põhimõttelised, puudutades kõige üldisemaid arusaamu küsimuses, mis on kirjandus. Kuivõrd Iser keskendub (1970. aastatel) lugeja tegevusele lugemisprotsessis, pole kunstiteose kui terviku hoomamine tema jaoks primaarne.

Iseri ja Ingardeni erinevat arusaama „määramatuse kohtadest“ seletab Margit Sutrop just eri arusaamadega kirjandusest kui sellisest:

Iseri sõnul on kirjandusteosel virtuaalne positsioon teksti ja lugeja vahel. Seega ei saa olla ainuõiget kirjandusteose konkretisatsiooni. (...) Vastupidiselt Iserile usub Ingarden kirjandusteose intersubjektiivsesse ligipääsu ja identiteeti, mille tagavad kirjandusteose teise kihi moodustavad tähendusüksused. (...) Ingardeni järgi on verbaalne tähendus, lausetähendus ja teksti tähendus midagi objektiivset, mis jääb oma tuumas identseks, transtendentseks kõigile mentaalsetele kogemustele. Samal ajal on tähendus sobivalt struktureeritud mentaalsete kogemuste intentsionaalne konfiguratsioon. (...) (E)rinevalt Ingardenist näeb Iser määramatutes osades või lünkades kirjandustekstis esteetilise vastuse põhilist elementi, sest just need tekstis asuvad lüngad kutsuvad lugejat osalema kujuteldava objekti konstitueerimises. (...) Samal ajal kui Ingarden kirjeldab lugemisprotsessi katkematu lausete mõtlemise jadana, on Iser veendunud, et lausete järgnevustes esinevad pidevalt üllatavad pöörded.“ (Sutrop 2000: 42-44)

Iser juhindub eeskätt J.L. Austini kõneaktide teooriast. Autori kirjutatud sõnad pakuvad lugejale instruksioone, mille abil täidetakse igas tõsisemas kirjandustekstis paratamatult tekkivad lüngad, tühikud. Lüngad, tühikud ja määramatused iseloomustavad kirjandusteose vahepealset [*in-between*] staatust, teos on olemasoleva ja puuduva dialektika, mis struktureerib teksti mudelid, see on võnkumine, mis iseloomustab tekst-lugeja suhet. (Shi 2013: 984)

Kui Ingardenil tuli konkretisatsioonide puhul ja aktualiseerimisprotsessis arvestada partikulaarsete lugejatega, siis Iser võtab raamatus kasutusele termini „implitsiitne lugeja“

[*implied reader*]²⁶, et lugemist ei predetermineeriks ükski partikulaarse lugeja ajaloolis-kultuuriline, sotsiaalne kuuluvus või hoiak. Iseri jaoks on lugejal teksti tähenduse konstrueerimisel instrumentaalne funktsioon. Tekst muutub tähenduslikuks üksnes lugemise kaudu, aga „implitsiitse lugeja“ mõiste sulandab kaks eri entiteeti kokku – lugeja on teksti struktuuris postuleeritud funktsioon, selle orgaaniline osa. Ilukirjanduslik tekst ei sõltu ühestki konkreetsest lugejast, vaid implitseerib implitsiitset lugejat. Iser kirjutab implitsiitse lugeja kohta: „Ta kehastab kõiki neid kirjandusliku teksti mõju uurimiseks vajalikke eelsoodumusi, mille on sätestanud mitte empiiriline väljaspoolne tegelikkus, vaid tekst ise. Seega on lugeja kontseptsiooni juured kinnitatud teksti struktuuri. Ta on konstruktsioon ega ole kuidagi identifitseeritav ühegi tegeliku lugejaga.“ (Iser 1980: 34) Etteruttavalt võime hetkeks liikuda pisut kõrgemale, kirjandusruumi jälgivale tasandile ja markeerida lünga, mida on samuti rohkelt analüüsitud: **lünk = implitsiitse lugeja konkretisatsioon – partikulaarse lugeja konkretisatsioon (13).**

Võrreldes Ingardeni „määramatuse kohtadega“ on Iseri „lünk“ veelgi laiem mõiste, sisaldades ka implitsiitselt väljendatud või presupositsiooniliselt ja ühemõttelist representeeritud informatsiooni: „Lihtsaimaski loos võib oodata mõnd blokeeringut, kas või sellepärast, et ühtki lugu ei saa täielikult ära jutustada. Tõepoolest, ainult paratamatute väljajätmute läbi omandab lugu dünaamilisuse. Niisiis alati, kui vool katkeb ja meid sellest ootamatus suunas välja viiakse, antakse meile võimalus tuua mängu meie oma seoseloomisvõime – võime täita lünki [*gaps*], mille on jätnud tekst ise. (...) Niisamuti saame kirjandusteksti puhul ette kujutada vaid asju, mida seal ei ole; teksti kirjutatud osa annab meile teadmise, kuid just teksti kirjutamata osa annab võimaluse asju ette kujutada; tõepoolest, ilma määramatuse elementideta, lünkadeta tekstis, ei saaks me oma kujutlusvõimet kasutada.“ (Iser 1990: 2097, 2101)²⁷

²⁶ „Implitsiitse lugeja“ (ja teises peatükis Umberto Ecole keskendudes „Mudellugeja“) mõiste on mõneti ihuta abstraktsioon, millel empiiriliste lugemiste seisukohast puudub igasugune kvaliteet. Ometi on teksti struktuuriliste omaduste (ja ka lugeja ning teksti vahelise kommunikatiivse tegevuse) analüüsiks selline üldistus, empiirika sulgudesse võtmine, ruumi staatiliseks tegemine hädavajalik, et jõuda järeldustes laiemate üldistusteni. Analoogete mõisted pakuti pärast Teist ilmasõda välja teisigi, nagu Walker Gibsoni „imitatsioonilugeja“ [*mocq reader*] – positsioon või hoiak, mida empiiriline lugeja peaks esindama, teksti eri lugemiste kooslus (võrdluseks „keskmine lugeja“ [*average reader*] kui tavalugeja); Wayne Booth'i „implitsiitne autor“; Riffaterre'i „superlugeja“ [*superreader*] – sisuliselt viitab analüütilisele kriitikupositsioonile; lisaks Genette'i käsitlused lugejaskonnast [*narratee*]; juba varem käsitas Jean-Paul Sartre teksti postuleeritud lugejat, lugemist kui produktiivset tegevust, kusjuures lugejad asetsevad autori öeldu ja mitte-öeldu vahepeal. (vt. Prince: 2009)

²⁷ Sageli on sellest tuletatud, et Iseri jaoks määravad lüngad kirjandusteose olemuse. Alles 1981. aastal vastusena Stanley Fishi kriitikale rõhutab Iser, et tema teoorias ei defineeri lüngad (ilu)kirjandust ja lugemisprotsessi (Iser 1996: 434).

Seega nii Iseril kui ka Ingardenil on lüngad (või määramatuse kohad) teose paratamatu omadus, mis ilmneb alles lugeja aktualiseerimisprotsessis. Iseri süsteem on lihtsam – kõik, mida pole kirjutatud, aga mis on teose virtuaalse mõõtme tekkimiseks mingil määral tarvilik, on lünk: **lünk = teose potentsiaal – kirjapandud osa (14).**

Kuna Ingarden usub teksti objektiivsesse tõesse – lugejal tuleb tõlgendus luua vastavalt teksti juhistele ja seega on idiosünkraatilised lugemised valed –, asub „määramatuse koht“ tekstipinnal, lähtub otseselt autori kirjutatud tekstist; aga Iseri „lünk“ paikneb seevastu teksti ja lugeja koosmõjulises virtuaalses mõõtnes. Erinevust võib sõnastada ka lähtudes lugemisest kui Iseri nägemuses dünaamilisest protsessist. Elaine Auyoung kirjeldab, kuidas Iseri teoorias tuleb determineerida väitmata suhted varasema teksti ja uue informatsiooni vahel, mis muudab lünga tagasiulatuvaks nähtuseks (tuleb reorganiseerida varasem informatsioon); Ingardenil seevastu on tegemist üksikasjaliku või edasiulatuva nähtusega, kuivõrd järeldatakse fiktsionaalse objekti mainimata jäänud omadusi (Auyoung 2013: 60). Nagu näha, võrdleb Auyoung kahte teoreetikut olemuslikult erinevatelt tasanditelt. Iseri lünga kohta võime sellest johtuvalt moodustada aga uue võrrandi: **lünk = varasema teksti semantiline väärtus uue informatsiooni sisenedes – varasema teksti semantiline väärtus (15).** Lahti seletatult, uus lausekorrelaat muudab kogu tervikut, lünk on virtuaalses mõõtnes paikneva varasema terviku ja virtuaalses mõõtnes paikneva muutunud varasema terviku (mida uus informatsioon on teisendanud) erinevus.²⁸

Iseri esmane eesmärk on pretensioonikas – lahendada kirjandusteoreetiline olukord, kus analüüsitakse tekst-lugeja interaktsioonis mõlemat osapoolt eraldi, aga mitte interaktsiooni (seega lugemisprotsessi kui sellist) ennast. Ta pöördub esiti sotsiaalpsühholoogia ja psühhoanalüüsi juurde, et analoogia kaudu rakendada lugemisele nende distsipliinide avastusi inimestevahelise suhtluse vallas. Kui inimestevahelises suhtluses võib esineda sõltuvalt osapoolte vastuvõtlikkusest ja maailmavaate pealesurumisest eri raskuskeskmega loogikaid, siis lugemist peab Iser asümmeetriliseks – üks osapool (lugeja) loobub enda käitumuslikust plaanist ja allub ilma vastupanuta teisele osapoolele (tekstile), nõustudes teise interaktsioonistrateegiaga (Iser 1980: 164).

Küsimus määramatusest ilmneb esmalt psühhoanalüütilise võrdluse kaudu. Ronald D. Laing, Herbert Phillipson ja A. Russell Lee kasutasid mõistet „metaperspektiiv“, et anda edasi inimestevahelise suhtluse dünaamikat, kus mõlemad osapooled üritavad interpreteerida, kuidas

²⁸ Selline Iseri käsitlus haakub teises peatükis esitatud arusaamaga lünga alatisest retrospektiivsusest, aga lüngale omast retroaktiivsust Iser niivõrd selgelt ei puuduta (vt. 2.4).

teine osapool teda tajub. Pidevalt interpreteeritakse teise nägemust iseendast. Peamine erinevus tekst-lugeja ja tavalise inimestevahelise interaktsiooni vahel seisneb Iseri arvates selles, et lugemine ei ole n-ö näost-näku situatsioon, lugejal pole võimalik esitada täiendavaid küsimusi, tekst ei vasta lugejale, kas viimase tõlgendus on õige või mitte, tekst ei teisene vastavalt lugeja teisendusele²⁹: „tekst-lugeja suhtes puudub selline taustsüsteem; vastupidi, koodid, mis reguleerivad interaktsiooni, on tekstis fragmentaarsed ja kõigepealt tuleb need kokku koguda, või enamalt jaolt, restruktureerida enne, kui ühtegi taustsüsteemi on võimalik kindlaks teha.“ (Samas: 167)

(N)eed on lüngad, teksti ja lugeja vaheline fundamentaalne asümmeetria, mis teevad lugemisprotsessist kommunikatsiooni; üldise situatsiooni ja taustsüsteemi puudumine vastab tõenäosusele [*contingency*] ja „mitte-miskile“, mis toovad kaasa inimestevahelise interaktsiooni. Asümmeetria, tõenäolisus, „mitte-miski“ – need on kõik määramatuse, konstitueeriva tõkke [*blank*]³⁰ eri vormid, mis on aluseks kõikidele interaktsiooniprotsessidele. Nagu juba öeldud, see ei ole antud, ontoloogiline fakt, vaid on moodustunud ja modifitseeritud diaadilise kommunikatsiooni nagu ka lugeja ja teksti vahelisele kommunikatsioonisuhte omase tasakaalutuse poolt. Tasakaalu saab saavutada üksnes need lüngad täites, seega pommitatakse konstitueerivat tõket pidevalt projektsioonidega. (...) Läbikukkumine tähendab lünga täitmist eranditult iseenda projektsioonidega. Kui tõke tekitab lugeja prognoose, aga tekst ise ei muutu, siis järelikult saab teksti ja lugeja vaheline edukas suhtlus toimuda üksnes läbi lugeja prognooside muutumise. (Samas: 167)

Seega, tekst kontrollib lugemist, aga see interaktsioon ei ole determineeritud nagu näost-näku suhtlus. Kuivõrd tekst on keeruline mehhanism, siis need projektsioonid teisenevad lakkamatult: „Teksti ja lugeja vaheline tasakaalutus on määramatu, ja just see määramatus suurendab erinevaid võimalikke kommunikatsioone.“ (Samas)

Iser kordab kaudselt, et lünga produtseeriv ja kompenseeriv külg kattuvad: „Kommunikatsioon on kirjanduses niisiis protsess, mille lükkab käima ja mida kontrollib mitte antud kood, vaid vastastikku piirav ja suurendav interaktsioon eksplitsiitse ja implitsiitse vahel, ilmuva ja varjuva vahel. Mis on varjatud, kannustab lugejat tegutsema, aga seda tegutsemist kontrollib see, mis on avaldatud; eksplitsiitne transformeerub, kui implitsiitne on toodud päevavalgele.“ (Samas: 168-169) Protsessuaalsuse seisukohast annab Iseri teooriast hea ülevaate järgnev katke, mis aga tõstatab omakorda probleemi, kuivõrd ühtne on Iseril ikkagi arusaam lüngast ja selle lokatsioonist:

(S)üsteemis peab olema koht isikule, kes peab implitsiitse taastama. Seda kohta markerivad tekstis lüngad – tekst koosneb tõketest, mille lugeja peab täitma. Loomulikult ei täida neid süsteem ise, millest järeldub, et need tuleb täita mõnel

²⁹ Tegelikult pidas ju sedasama silmas ka Ingarden, kelle jaoks seadis tekst tõlgenduslikud piirid.

³⁰ Tõlgin mõiste *blank* „tõkkeks“, et eristada see lüngast [*gap*]. Tegelikult ei tee Iser neil läbivaldt vahet. Siinses töös olen üritanud tähistada „tõkkega“ lugemisprotsessis esinev blokeering.

teisel süsteemil. Iga kord, kui lugeja ületab lünga, algab kommunikatsioon. Lüngad funktsioneerivad nagu teatud pöördepunkt, mille ümber pöörleb kogu tekst-lugeja suhe. (...) Tõkked ja eitused kontrollivad eri viisidel mõlemad kommunikatsiooniprotsessi: tõkked jätavad tekstis lahtiseks perspektiividevahelised seosed ja kannustavad sedakaudu lugejat neid perspektiive koordineerima – teisisõnu, nad kutsuvad esile lugejat täitma teksti *sees* põhilisi operatsioone. Eri tüüpi eitused tuginevad tuttavlikul või determineerivad elemente üksnes selleks, et neid tühistada. Mis on tühistatud, jääb ikkagi vaatesse, ja toob kaasa modifikatsioonid lugeja suhtumises sellesse, mis on tuttav või determineeritud – teisisõnu, teda juhitakse võtma seisukoht teksti *suhtes*. (Samas: 169)

Kui elnevalt jõudis Iser arusaamale, et lünk asetseb virtuaalses mõõtmes ja et Ingardeni häda seisneb selles, et määramatused on pelgalt teksti potentsiaal, mis tuleb aktualiseerida, siis just sedasama võib välja lugeda toodud katkendist (*Seda kohta markeerivad tekstis lüngad; nad kutsuvad esile lugejat täitma teksti sees põhilisi operatsioone*).

Iseri kontseptsiooni ülevaatest selgus, et Ingardeniga võrreldes on ta loobunud tähenduse objektiivsusest. Teksti struktuur implitseerib implitsiitset lugejat, kelle tõlgendus põhineb teksti kätketud juhistel. Tegelikult on Iseri tehtud teisendus väga lihtne – kui Ingardeni jaoks oli tõlgendusprotsessis autonoomne tekst ise, siis Iser projitseeris analoogse autonoomsuse abstraktsesse implitsiitse lugeja kujusse. „Lünga“ mõistet laiendas Iser presupositsioonide ja entsüklopeediasse salvestatud hüperonüümilist laadi kirjetega. Lisaks analüüsis Iser „lünka“ kõrgematel tasanditel, käsitledes seda kui interaktsiooniprotsessi tulemit. Teisisõnu, kui Ingardeni jaoks olid keskmes omadused, mis jäävad määramatuks, siis Iser vaatles, kuidas määramatus (lünk) ajas teiseneb. Ühtlasi selgus, et mõistekasutuses ilmneb ambivalentsus ka Iseri teoorias, mistõttu tuleks „lünga“ tunnuste piiritlemiseks anda põgus ülevaade tema teoreetilistele töödele osaks saanud kriitikast.

1.2.4 Kriitika Iseri kontseptsioonile lüngast. Diskussioon Stanley Fishiga

Mingil määral suudab Iser tõepoolest lahendada tollal kirjandusteoorias esiplaanile kerkinud – ja tegelikult siiani päevakajalise – küsimuse, kuidas ühendada lugemise objektiivsusele ja subjektiivsusele rõhuvad vastanduvad käsitlused. Teisisõnu, kuidas arvestada empiiriliste lugemiste tähenduspaljusega, aga samal ajal vältida liigset arbitraarsust ja pidada silmas ka teksti. Iseri vastus on lihtne, kirjandusteos pole nimelt identne ei objektiivse väärtusega teksti ega individuaalse lugeja idiosünkraatilise sisendi või konkretisatsiooniga,

tegemist on nende vahepeale jääva alaga (Iser 1980: 21), mis ei ole arbitraarne, kuivõrd põhineb prestruktureeritud juhistel (samas: 23-24).

Kuivõrd Iser rõhutab ühelt poolt küll lugemise subjektiivsust, aga samal ajal kinnitab lugeja instrumentaalsena teksti juhiste aktualiseerijana, „jääb selgusetuks, kas Iser soovib anda lugejale võime oma tahte järgi tekstist tulenevad lüngad täita või peab ta teksti viimaseks kohtunikuks lugeja aktualiseerimisprotsessi“ (Brooker 2005: 54). Säilib küsimus, kas ja mil määral on lugejal vaba voli, või juhivad lüngatäitmist täielikult teksti instruksioonid. Susan Suleiman kinnitab, et Iser ei käsitle idiosünkraatiliste lugemiste küsimust küll otseselt, aga tema arutelu viitab selgelt, et ühes kindlas tekstis saab konkretiseerida üksnes limiteeritud hulga mudeleid, mistõttu peavad mõned lugemised olema idiosünkraatilised, ning seetõttu võib väita, et Iser peab mõnd konkretisatsiooni teistest õigemaks, vastavamaks teksti intentsioonidele. (Suleiman 1980: 23-24, viidatud Brooke-Rose 1986: 35 kaudu) Sellisel juhul näib Iseri ja Ingardeni lähenemise erinevus veelgi väiksem, põhinedes vaid peensustes ja rõhuasetuse lahknevuses.

Meir Sternberg analüüsib lisaks Ingardeni „määramatusele“ ka Iseri nägemust „lüngast“. Taaskord selgub, kuivõrd laia tähendusvälja haarava mõistega on tegemist. Sternbergi arvates on Iseri lüngad oluliselt aktiivsemad kui Ingardeni määramatused, aga „nad ei pea olema tingimata isegi referentsiaalsed, rääkimata veel kronoloogilisusest, ja võivad olla seotud peale representeeritud tegelikkuse kõikide tasandite ja taustsüsteemidega. (...) Tema [Iseri] lüngad on, lühidalt, mis iganes tekst on jätnud ütlema või ühendamata ja kutsub iga lugejat üles omal moel lõpetama.“ (Sternberg 1993: 311ä29)

Sternberg toob sealsamas (samas) välja 11 radikaalselt erinevat näidet, mida on Iser lünga/määramatuse all silmas pidanud.³¹ Kokkuvõtlikult on lünga eri ilmutused säärased: 1) objekti kahe vastandliku külje vaheline ruum; 2) ajalised hüpped narratiivis; perioodid, mis jäävad täiesti representeerimata; 3) tüpograafiline ruum peatükkide vahel; 4) erinevate stiilide vaheline tühi ruum; 5) hinnangute andmise võimatus; 6) partikulaarse lugemise ja traditsioonilise repertuaari lahknevus; 7) kujutlusvõime ja tegelikkuse erinevus; 8) tegelaste

³¹ 1994. aastal Californias peetud loengute põhjal valminud raamatus *The Range of Interpretation* lisandub neile veel omajagu kategooriaid, teiste seas näiteks lünk teadvuse ja mitteteadvuse vahel (Iser 2000: 72). Huvitav on seejuures jälgida mitmete mõistete kandumist retseptsioonikäsitlustest antropoloogia-alastesse tekstidesse. Mainitud raamatus võib lünk tähistada näiteks tööriista materjali ja funktsiooni lahknevust (samas: 94).

käitumise ja jutustaja kommentaaride lahknevus; 9) monoloogi ja üldiste sündmuste ja situatsiooni lahknevus; 10) omavahel sidumata teemad; 11) pealkirja ja teksti lahknevus.³²

Iseri raamatu *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response* ilmumisele inglise keeles 1978. aastal – seejuures raamatu tõlkis Iser ise –, järgnes aga tähelepanuväärne avalik ja kohati akadeemilisi eetikaprintsiipe eirav arutelu. Ajakirjas *Diacritics* palus Rudolf E. Kuenzli 1980. aasta suvenumbriks kolmel mainekal ameerika kirjandusteadlasel esitada Iserile kolm küsimust koos kontekstualiseerivate seletustega³³. Kui Wayne Boothi ja Norman Hollandi polemiseerivad küsimused koos Iseri vastustega ajakirjas ka ilmusid, siis Stanley Fish otsustas viimasel hetkel loobuda. Kuivõrd Iser oli tolleks hetkes Fishi vastulausetele omapoolsed põhjendused juba kirjutanud, siis otsustas ta artikuleerida vastused lühendatud kujul ilma Fishi küsimusteta. Seejuures 1981. aasta esimeses numbris ilmus Fishi arvustus pealkirjaga *Why no one's afraid of Wolfgang Iser (Miks keegi ei karda Wolfgang Iserit)* (Fish 1996). Omapäraseks teeb arvustuse lisaks mitmetele otsestele solvangutele³⁴ veel asjaolu, et Fish teadis kirjutades juba suurt osa Iseri vastustest, miska leiame arvustusest Fishi vastulauseid Iseri kommentaaridele, mille viimane oli teinud Fishi kommentaaridele. Samal aastal (1981) ja samas ajakirjas ilmus Iseri järjekordne vastulause ka artikli vormis (Iser 1996). Kui Fish parafraseerib Edward Albee 1962. aastal ilmunud näidendit, siis Iser vastab parafrasiga 18. sajandi anglo-iiri kirjaniku Oliver Goldsmithi romaanist – Iseri vastulause kannab pealkirja *Talk like Whales (Räägivad nagu vaalad)*.

³² Sternbergi hoiak on negatiivne. Järgmises alapeatükis selgub aga, et Sternbergi enda nägemus fiktsionaalsete objektide lünklikkusest haakub tugevalt lünga Iseri teoorias kasutatud 11 võimaliku ilmumisjuhtumiga (vt. 1.3.1).

³³ Kuigi siinses magistritöös pole ameerika ja Euroopa lugemisteooriate erisus ja sidemete puudumine vaatluse all, siis Kuenzli plaan on näide katsest ühendada kaks teineteisega paralleelselt kulgevat teoreetilist suunda. (Iser jt 1980: 57)

³⁴ Fish alustab artiklit väitega, et Iser ei kuulu ühegi arvestatava teoreetiku lugemisnimekirja (pidades silmas nii poststrukturealistlikke suundi kui ka traditsioonilisemaid autoreid), ent tema teosed on sellest hoolimata populaarsed: „Lühidalt, Iser on fenomen, ta on mõjukas olemata vastuoluline, ja ajal, mil kõik valivad pooli, ei paista ta olevat kellegi poolel või – mis teeb sama välja – on ta kõigi poolel.“ (Fish 1996: 407) Markantselt võtab Fishi suhtumise kokku irooniast pakatav kirjeldus Iseri suutlikkusest ületada kõik teoreetilised probleemid: „Tõepoolest, probleemide laius, mida Iser näiliselt lahendab, on tähelepanuväärne; aga veel tähelepanuväärsem on fakt, et ta saavutab oma lahenduse ohverdamata ühtki huvi, mida võiks rõhutada üks või teine traditsiooniline teoreetiline seisukoht. (...) Teooria on, lühidalt, midagi kõikidele, ega eita kellegi legitiimsust.“ (Samas: 413-414)

Ja olgu veel toodud katke Fishi artikli kõige kurjemast osast: „Teooria pole lõpuks midagi muud, kui kokkukleebitud vastuolude võrgustik: vajuta mõnele kohale tugevamalt ja see laguneb kohe koost. (...) See polegi tegelikult mingi teooria, vaid tükike kirjandust, mis rahuldab Iseri enda kriteeriumi „esteetilisest objektist“: see on täis lünki ja lugejad on kutsutud neid omale meelepärasel viisil täitma. Sel põhjusel ei karda seda teooriat ealeski ükski lugeja; mitte keegi ei karda eales Wolfgang Iserit.“ (Samas: 424-425)

Kuigi Fishi kriitika puudutab mitmeid Iseri raamatust kerkivaid küsitavusi³⁵, siis keskseks probleemiks peab ta jaotust määratud [*determinate*] / määramatu [*indeterminate*], mille Fish samastab kaksikjaotusega antud [*given*] / lisatav [*supplied*]. Fishi arvates laguneb just siinkohal kogu Iseri teooria koost, „sest jaotus, millele see lõpuks tugineb – jaotus määratud ja määramatu vahel ei püsi koos. Jaotus on keskne, sest see annab Iseri sõnastatule nii stabiilsuse kui ka paindlikkuse.“ (Fish 1996: 414) Lisaks sellele, et jaotuse adekvaatsus paistab olevat kaheldava väärtusega, iseloomustab Fishi sõnutsi seda ka tugev ambivalentsus:

Ta ütleb ühes kohas, et „tähed on kirjanduslikus tekstis fikseeritud, read, mis neid seovad, on varieeruvad“; ja teisel, et „teksti struktuur määrab mentaalsete piltide järgnevuse, mis juhib teksti end tõlkima lugeja teadvusesse“; ja taas teisel, et „tekst ise ... pakub skemaatilisi aspekte läbi mille on võimalik moodustada teose tegelik teema.“ Kõik need väited (ja neid on lugematul hulgal teisigi) on versioon põhilisest jaotusest, mida Iser kinnitas ühemõtteliselt intervjuus ajakirjas *Diacritics*: „tähenduse vahel, mis tuleb lisada ja tähenduse vahel, mis on juba lisatud“ (lk.72) või, teisisõnu, selle vahel, mis on antud ja mis tuleb kaasa tuua tõlgendusliku tegevusega. (Samas)

Fishi arvates algab viga ekslikust eeldusest, et tekstiväline maailm on determineeritud (ega sisalda järelikult lünkasid) ning et seda tajutakse olemuslikult teisiti (terviklikumalt) kui kirjanduslikke objekte. Ta kinnitab, et kogu diskussioon seisneb teksti ja maailma objektiivsuses: „Küsimus pole selles, kas nende [teksti ja tegeliku maailma] vahel on erinevusi (veel selgemalt materiaalse maailma ja tekstimaailma vahel), aga kas need erinevused on ekvivalentsed jaotusega selle vahel, mis on antud ja mis on lisatud; ja see on minu väide, et nad ei ole, ja et selle asemel, et olla erinevad interpretatsiooniohjektid, maailm ja tekstimaailm on erinevalt interpreteeritud, tehtud-ohjektid.“ (Samas: 421)

Iser üritab oma teises vastuses³⁶ postuleerida selgema eristuse, pidades ekslikuks Fishi arusaama, mis segab omavahel kokku kolm eri kategooriat:

Ma väidan, et kirjandusteos erineb tegelikust maailmas, sest ta on kättesaadav üksnes kujutlusvõimele, samal ajal kui tegelik maailm on kättesaadav ka meelele ja eksisteerib väljaspool igasugust kirjeldust selle kohta. Sõnad tekstis on antud, sõnade interpretatsioon on determineeritud, ja lüngad antud elementide ja/või interpretatsioonide vahel on määramatused. Tegelik maailm on antud, meie

³⁵ Sealhulgas näiteks Iseri laveerimist seoses teoreetilise probleemiga, kuidas mõjutab lugemist ajalooline situatsioon ja kirjutamis- ning lugemisaja erinevus. Seda teemat käsitleb Iser põhjalikumalt 1990. aastatel.

³⁶ Võrreldes 1980. aastal ilmunud ennetava pareeringuga on Iseri kirjutustonaalsus radikaalselt muutunud, aga võrreldes Fishi otseste rünnakutega jääb ta vaoshoitumaks. Siiski läbivad vastust iroonilised sõnastused, nagu „ma olen kindel, et professor Fish teab midagi kirjandusteooria ajaloost“ (Iser 1996: 427); „aga tal näib olevat probleeme igasuguste jaotustega“ (samas: 428); „Võiksin sellega nõustuda üksnes juhul, kui teaksin, et professor Fishil oli silmahaigus, aga ta läks hoopis psühhiaatri juurde“ (samas: 428); „Miliganes ma loen Professor Fishi pean pidevalt silmi hõõrma tegemaks kindlaks, et ma ikkagi ei loe piiskop Berkley’t“ (samas: 429).

interpretatsioon maailmast on determineeritud, lüngad antud elementide ja/või interpretatsioonide vahel on määramatused. Erinevus seisneb selles, et kirjandusliku teksti puhul on sõnade interpreteerimine see, mis loob kirjandusliku maailma –st selle tegelikkus, vastupidiselt väljaspoolsele maailmale, ei ole antud. (Iser 1996: 427, 428)

Sellist kolmikjaotust (antud; määratud; määramatu) Iser varem niivõrd eksplitsiitselt ei esita. Aga kolmikjaotusest tuleneb, et lünk võib olla kahe ontoloogiliselt erisuguse tasandi – füüsiliselt antud sõnade ja nende tõlgenduse – vaheline ruum. Protsess ise on lihtne: tekstis on esitatud nimi Buddenbrook, mille lugeja determineerib (aktualiseerib konkretisatsiooni, kujutab ette); pelga nime ja konkretisatsiooni vaheline ruum on lünk: **lünk = konkretisatsioon – füüsiline tekstikuju (16)**, aga kuna Iseri käsituse kohaselt puudub füüsilisel tekstikujul semantiline väärtus, siis peaks lünk võrdumagi konkretisatsiooniga ning võrrand kukuks läbi. Ainus lahendus sellele näikse olevat arusaam, et lünk on kahe erisuguse fiktsionaalse tasandi vaheline ruum. Nagu katkendist selgub, võivad interaktsioonis olla ka pelgalt antud elemendid omavahel (tegemist on tühja alaga sõnade vahel) ning eri konkretisatsioonid omavahel (vt. võrrand (15)).

Fishi selline argumentatsioon ei rahulda. Ta väidab, et „kui „tekstilised märgid“ ei anna teada oma kujust, vaid ilmnevad erisuguste kujudena vastavalt erinevate lugejate erinevatele ootustele ja eeldustele; ja kui lüngad pole ehitatud teksti sisse, vaid ilmuvad (või ei ilmu) partikulaarsete lugemisstrateegiate tulemusena, siis pole mitte mingisugust erinevust selle vahel, mida tekst annab ja mida lugeja lisab; ta lisab kõike; tähed kirjanduslikus tekstis ei ole fikseeritud; nad on niisama muutuvad kui read, mis neid ühendavad.“ (Fish 1996: 416) Fish rõhutab, et „ei saa olla kategooriat „antud“, kui antuse all mõeldakse seda, mis on seal enne interpretatsiooni algust. (Ja kui Iser ei pea seda silmas, siis on raske aru saada, mida ta silmas peab.)“ (Samas: 417) Sellest nähtub, et nii lingvistilisel pealispinnal eksplitsiitselt esinevad elemendid nagu ka lüngad ise on interpretatsiooni produktid. Kuivõrd lugeja tõlgendab juba nägemishetkel ja iga sõna tõlgendus põhineb suuresti eelteadmistel ja eeldustel, siis ei saa väita, et midagi eelneks tõlgendusprotsessile.

Iser väidab – ja igati mõistetavalt –, et Fish segab omavahel interpretatsiooni kui protsessi ja interpretatsiooniobjekti kui tõlgendatava. Neist viimane kui vahendatav element peab eksisteerima enne interpretatsiooni, lugemist ning seega on tegemist nähtusega, mida võib pidada antuks. Ta toob juba varem mitut puhku rakendatud näite Henry Fieldingu romaanist *Tom Jones* (1749). Tegelase Allworthy nimi on tekstis antud, seda ei tule lugejail lisada, aga kõik omadused, mis tegelasele omistatakse, tuleb lugejal lisada (tavaliselt idee, et tegemist on

väärt meesterahvaga). Antud võib olla tekstis ka tegelase Blifili vagadus, aga nende kahe antud elemendi vaheline seos on määramatu seni, kuni lugeja moodustab determineeritud tähenduse [*significance*]. Tegemist on lõputu protsessiga, kus eelmised andmed ja lugeja loodavad määratused astuvad vastastikmõjusse uute antud elementide ja uute lugeja poolt produtseeritud määratustega. (Iser 1996: 429-430)³⁷ Järelikult on tegemist kolmikjaotusega: 1) antud kui formaalselt reaalsuses eksisteeriv osa tekstist; 2) määratud kui lugeja produtseeritav koherentne tähendus vastavalt eelnevale teadmusele ja antud faktidele (ühesõnaga, determineeritus on juba tõlgendusprotsessi tulem, aga mitte teksti pinnal nähtuv või selle omadus); 3) määramatus kui aktualiseerimata seosed. Lünk on aga just nimelt – vähemasti konkreetset selle väite valguses – puhtakujuline seos, mille loob lugeja varem determineeritud elementide (seoste) ja uue informatsiooni vahel (seega ei eksisteeri lünk mitte tekstipinnal, vaid nagu kirjandusteoski virtuaalses mõõtnes) (vt. võrrand (16)).

Lõpuks jõuab Fish oma kriitilise arutluskäiguga arusaamale, et:

küsimus „kas kõik on määramatu?“ kaotab oma jõu, sest sel on niisama palju mõtet, kui öelda, et kõik on determineeritud. (...) (K)as kõik on determineeritud, sest mitte midagi ei laeku takistamatust kujutlusvõimest, või et kõik on määramatu, sest kõik on lugeja tegevuse tulemus (aga lugeja, kes on, nagu see, mida ta produtseerib, kogukonna vald). Ainus asi, mida ei saa öelda, on see, et on jaotus, vähemalt seni, kui see on absoluutne jaotus, maailma vahel, mis „elab ja funktsioneerib sõltumatult“ tõlgenduslikust tegevusest, ja maailma vahel, mis on tõlgendusliku tegevuse tulemus. (Fish 1996: 422-423)

Tundub, et kogu diskussioon põhineb Iseri tehtud jaotusel tajumise [*perception*] ja ideatsiooni [*ideation*] vahel. Neist esimene ilmneb üksnes siis, kui reaalne objekt on tajumiseks olemas, teine aga siis, kui objekti pole. Lugemine on seotud neist teisega, sest peale antud elementide (sõnade) tuleb lugejal kõike ette kujutada, mistõttu iseloomustab objekte fiktsionaalses ruumis „optiline vaesus, mis näitab, et nad ei tee objekti füüsiliselt nähtavaks, nagu juhtub kirjandustegelastega, kui me näeme neid filmis.“ (Sutrop 2000: 45)³⁸ Fish sellega muidugi ei

³⁷ Analoogete dünaamikaga näiteid on Iser toonud ka varasemates tekstides, aga kolmikjaotust neis niivõrd konkreetset esile ei tule (vt. Iser 1990: 2100-2101), kuigi 1980. aastal ajakirjas *Diacritics* toodud seletus on juba üpris sarnane (vt. Iser jt 1980: 72).

³⁸ Nõustun põhimõtteliselt Iseri käsitlusega filmi ja kirjandusliku teksti vastuvõtu erinevusest. Sõnastaksin selle aga pisut ümber – visuaalses meediumis on eksplitsiitselt esil ka objekti need tunnused, mis pole funktsionaalsed (sellest optiline rikkus), mentaalses visuaalses kujutluses on objektidel aktualiseeritud üksnes funktsionaalsed kvaliteedid (sellest optiline vaesus). Visuaalse meediumi puhul, kus objekt on väliste kvaliteetide osas maksimaalselt määratletud, nihkub kujutlusvõime töö teisele tasandile. Teisisõnu, kui lugeja loob kujutluse Toomas Nipernaadist, siis vaatajale on see ette antud ja sedakaudu jääb tal representatiivset energiat üle, mille kaudu aktualiseeritakse laiemaid tasandeid või situatsioone (keskkond, žestikuleerimine jms). Lugeja ja vaataja funktsioon kui selline jääb ometi vähemasti *sarnaseks*. Alguses aktualiseeritakse primaarne, kõige funktsionaalsem, alles seejärel muu.

nõustu, sest käsitleb ideatsioonina ka tajumist, sest tegemist on aimamisega eelduste põhjal, milline võiks maailm olla (Fish 1996: 420, 422).

Lisaks Fishile ja Sternbergile esines Iseri raamatu lünga-teoreetilise analüüsi kohta kriitilise avaldusi omajagu veel. Kokkuvõtvalt võib Iseri „lünga“ mõiste probleemid jagada kolmeks suuremaks kategooriaks, mis kattuvad Iseri esile tõstetud probleemkohtadega Ingardeni kontseptsioonis: mõiste ambivalentsus (Fish), lokatsioon (vt. Klopfer 1983) ja funktsioon – õieti funktsiooni ambivalentsus – (Sternberg, Fish). Iser ei lahendanud probleeme üheski neis kategooriates.

Iseri teooriale osaks saanud kriitikast selgus, et mõiste „lünk“ tähendusväli on Iseril lai (vt. Sternbergi 11 punkti) ja vastuoluline – pole selge, kuivõrd suur osa on idiosünkraatilisusel; puudub ühtsus mõistesüsteemis. Kriitikale vastates esitas Iser konkreetse kolmikjaotuse (antud; määratud; määramatu), kus kategooria „antud“ sisaldab vaid teksti virtuaalsesse mõõtmesse mitte-kuuluvat füüsiliselt esitatud tekstikuju; määramatuna käsitletakse aga lugeja poolt determineeritud elementide vahelisi seoseid.

1.3 Lünga rakendusi kirjandusteoreetilistes uurimissuundades

Hermeneutilis-fenomenoloogilise suuna ülevaates ilmnenu sõlmküsimused (nt mis on tekstis määratud ja mis mitte; kus asub lünk ja kuidas see funktsioneerib) läbivad lünga-teoreetilisi käsitusi erinevates kirjandusteoreetilistes uurimissuundades.

Alanud alapeatükis käsitlen kõigepealt Iseri kaasaegse Meir Sternbergi strukturalistlikumat lähenemisviisi, keskendudes peamiselt jaotusele ajutisest ja püsivast lüngast. Kui Ingarden ja Iser tegutsesid üpris abstraktsel ja üldisel tasandil, üritades jõuda „määramatuse“ ja „lünga“ ontoloogiliste tunnusteni, siis Sternberg astub mõneti sammu ilukirjanduslikele tekstidele lähemale ja analüüsib konkreetset liiki lünka, mis põhineb tekstisegmentide ajalisel asetusel. Arvestades autorikesksust, sarnaneb Sternberg Ingardeniga, arvestades lünga protsessuaalsuse käsitust pigem Iseriga.

Seejärel toon välja kolm narratoloogilist mõistet, mis haakuvad tugevalt lünga-teoreetiliste aruteludega. Kolm näidet suhestuvad magistritööga laiemalt kahe peamise funktsiooni läbi: 1) Aitavad osutada, kuivõrd lai kirjandusteoreetiline väli on mõistest „lünk“

Kui midagi on juba aktualiseeritud, siis aktualiseerimisprotsess mitte ei lõppe, vaid hakatakse aktualiseerima muid elemente.

läbi imbunud; ja 2) Loovad funktsionaalse pinnase teises peatükis läbi viidavale lünga tunnuste määratlemisele.

1.3.1 Tel Avivi koolkond³⁹. Meir Sternberg: ajutised ja püsivad lüngad

Paralleelselt (aga suuresti sõltumatult) käsitlesid lünga ja määramatuse küsimust Tel Avivi ülikooli teoreetikud. Lünga-teoreetiliste käsitluste poolest on neist kesksemad Meir Sternberg ja Menakhem Perry ning Ellen Spolsky. Kui esimesed on pärit heebreakeelsete religioosete tekstide uurimise ruumist, siis Spolsky astub sammu juba kognitivistide sekka. Kuigi lünga-teoreetiliselt on kokkulangevused Iseriga märkimisväärsed, siis juba Sternbergi ja Perry varastest piiblitõlgendustest ilmnevad olulised erisused. Ka Sternberg lähtub paljuski Ingardeni fenomenoloogilistest töödest ja tema tekstides on (ka lugemisteooria kontekstis) suur roll teksti ja lugeja kommunikatiivsel dünaamikal, aga kõrvu fenomenoloogiaga on suureks mõjutajaks Praha strukturalistlik koolkond (McHale; Segal 2015: 199-200). Lünga puhul on keskmes ambivalentsus pigem mimeetilisel, mitte lingvistilisel tasandil ning erinevalt Ingardenist ja Iserist tehakse selget vahet representeeritud maailma mõistmise jaoks relevanttsel ja mitte-relevanttsel puudumisel (samas).

Lüngad on koolkonna teoreetilistes töödes osaliselt lugemisprobleemi lahendus, tegeletakse lugejate pideva hüpoteesilooma ja retrospektiivse hüpoteeside teisendamisega; esmamulje mõju ja ka tagasilükatud interpretatsioonide kumulatiivse mõjuga. Lugeja toob tekstimaailma üksnes sedapalju teadmisi ja üksnes niivõrd palju predispositsioone ning ootusi, kui on vältimatult tarvis tekstiga opereerimiseks. (McHale, Ron 2005: 583-584)

Eelnevalt olen toonud kaks olulist Meir Sternbergi tsitaati, milles ta vastanduse kaudu analüüsib Ingardeni määramatuse kontseptsiooni ja Iseri lünki. Neist esimeses polemiseeringus joonistuvad kaude välja tunnused, mis iseloomustavad Sternbergi nägemust lüngast. Lüngad on: (1) narratiivse materjali tahtlik (kombinatiivne, jaotav ja ka selektiivne) manipulatsioon; (2)

³⁹ Tel Avivi koolkonna rahvusvahelisele mõjukusele pani aluse inglisekeelse teadusajakirja loomine 1976. aastal (aastast 1979 *Poetics Today*) ning just 1970. aastate teisest poolest võib rääkida märkimisväärselt ja kirjandusteoorias laiemalt olulist rolli mängivast koolkonnast. Kui Sternberg ja Perry kuuluvad Tel Avivi n-ö esimesse põlvkonda, siis koolkonnaga on tihedalt seotud paljud teised siinseski magistritöös rohkemal või vähemal määral käsitluse all olevad teadlased – narratiiviteoreetikuist teiste seas Brian McHale, Shlomith Rimmon-Kenan ja Tamar Yakobi. Tel Avivi koolkonnast annavad nii sisulise kui ka ajaloolise ülevaate koolkonnaga seotud McHale ja Eyal Segal artiklis *Small World. The Tel Aviv School of Poetics and Semiotics* (McHale, Segal 2015: 196-215). Sealsamas tuuakse esile Sternbergi intervjuu aastast 2011. kus ta nimetab end funktsionalistiks, kelle eeskuju on Aristoteles, kuivõrd alati on esiplaanil küsimus, mida tekst (lugejaga) teeb (samas: 208).

struktuurselt ja funktsionaalselt sidusad; (3) arenevad ja isegi järjestikku kindlaksmääratud ja determineeritavad konfiguratsioonid; (4) autori tahe, mis on lugejate jaoks märgatavalt esiplaanil või siis ajutiselt maskeeritud vastavalt lugemisprotsessi range kontrolli all hoidva autori üldisele strateegiale; (5) kompositsiooniliselt, semantilisel ja retooriliselt kesksed.

Sternbergi lähenemisest annab ülevaate järgnev lõik raamatust *Expositional Modes and Temporal Ordering in Fiction* (1978):

Kirjanduslikku teksti võib mõista kui lünkade dünaamilist süsteemi. Lugeja, kes soovib aktualiseerida teoses representeeritud tegelikkuse välja, konstrueerida (või pigem rekonstrueerida) fiktiivset maailma ja sündmusi, mida see projekteerib, on tingimata sunnitud kogu lugemisprotsessi ulatuses küsima ja vastama sellistele küsimustele nagu, Mis on juhtunud või on juhtunud ja miks? Mis on selle sündmuse ja varasemate vaheline seos? Mis on selle või teise tegelase motivatsioon? Millise määraneni vastab põhjuse ja tagajärje loogika igapäevaelu omale? Ja nii edasi. Enamik vastuseid nendele küsimustele pole teksti poolt vastatud siiski eksplitsiitselt, täielikult ja autoriteetselt (rääkimata sellest, et nad oleksid esitatud koheselt), vaid lugeja peab nad ise välja töötama implitsiitsete juhtnööride kaudu, mida tekst pakub. Tegelikult avab iga kirjandusteos hulga lünkasid, mis tuleb lugejal hüpoteeside konstrueerimise abil täita sellises valguses, et arvestatakse teose varasemaid komponente, seostatakse need ja tuuakse ühtsesse mustrisse. Erinevad lüngad ja lünkade süsteemid erinevad mitmete tähtsate aspektide poolest: mõned näiteks võivad olla täidetud peaaegu automaatselt, samal ajal kui teised nõuavad teadlikku ja töömahukat kaalumist; mõned võivad olla täidetud täielikult ja lõplikult, teised üksnes osaliselt ja tinglikult; mõned üksikute, teised mitmete (erinevate, konfliktsete või teineteist välistavate) hüpoteesidega. (Sternberg 1993: 50)

Sternberg keskendub eeskätt informatsiooni selektsioonil põhinevatele ajalistele lünkadele, viidates esiti nagu Aristoteleski Homerose tekstidele, kus *ab ovo* ülesehituse asemel alustatakse *in medias res*, ehk siis, ei üritata kõike algusest järgemööda representeerida, vaid alustatakse konkreetsest sündmusest, mis hoiab teksti tervikuna ja läbivalt koos, „jättes välja kõik, mis on tema keskse huvi suhtes tähtsusetu“. (Samas: 37) Juba Homerose tekstides esitatakse valdav osa informatsioonist retrospektiivselt, Sternbergi meelest on see iseenesestmõistetav narratoloogiline võte, millega pälvida lugejate tähelepanu. Sellist sündmuste ümberpaigutamist nimetab ta ekspositsiooniliseks lüngaks [*expositional gap*].

Sisuliselt põhineb Sternbergi mõiste süžee ja faabula erinevusel. Kui informatsioon on oma n-ö loomulikust positsioonist – ükskõik missugusest faabula piirkonnast – välja võetud, võib see saada täidetud ükskõik missuguses süžee punktis. Teda huvitavad aga eeskätt lüngad, mis põhinevad ekspositsioonilise materjali allasurumisel, kusjuures „nende ja teiste lünkade erinevus on pigem positsiooniline kui funktsionaalne“. (Sternberg 1993: 52)

Nagu eelpool juba korduvalt rõhutatud, ei saa süžee presenteerida kõiki faabula sündmusi, mida lugeja eeldab. Kui Thomas Manni novelli alguses on kirjas „Ikka veel juhib

asutust doktor Leander“, eeldab lugeja, et seesama isik on asutust juhtinud ka varem, aga narratiivi seisukohalt ei ole (või ei tarvitse tingimata olla) varasem periood oluline. Kui Jaan Krossi novellis *Eesti iseloom* on kirjas, et „Kümnel järgneval aastal ei kuulnud me neist enam ei kippu ega kõppu“, võib lugeja eeldada, et sel ajavahemikul ei juhtunud (või ei tarvitsenud tingimata juhtuda) narratiivi seisukohalt midagi olulist. Äärmisel juhul võib väita, et konkreetsetes faabula staadiumis ei pea vaatluse alt välja jäänud perioodist lugeja midagi teadma, kuid on võimalik, et faabula hilisemates staadiumides muutub periood retrospektiivselt tähenduslikuks. Kui igasuguse faabula-materjali ümbertõstmine tähendab lünka, siis saame (ajalise ja/või ruumilise) võrrandi: **lünk = süžee informatsioon (ajalises järgnevuses) – faabula informatsioon (ajalises järgnevuses) (17)**. Teisiti sõnastades on tegu informatsiooni ja kommunikatiivse aja erinevusega. Põhimõtteliselt on loogika sarnane Spolsky püstitatud teesidega – süžee ei esita eksplitsiitselt kõiki faabula sündmusi, mida me eeldame (Bordwell 1985: 12).

Esitades ka näiteks ruumilisi lünkasid (me ei tea, kus toimub Manni *Tristani* tegevus), keskendub Sternberg peamiselt ajutise ja püsiva lünga dihhotoomiale. „Viimane [püsiv lünk] tõstatab küsimusi või küsimuste komplekte, millele teksti algusest lõpuni ei leidu ühtki täiesti eksplitsiitset ja autoriteetset vastust.“ (Sternberg 1993: 50) Võime küsida, mis põhjustel onu Artur ikkagi lahkus? Mis olid tema motiivid? Neile küsimustele saab vastata üksnes (suuresti märkimisväärse tõeväärtusega) eri hüpoteesidena. Ajutise lünga avab tekst seevastu mõnel hetkel, et see hiljem eksplitsiitselt ja rahuldavalt kas ise täita või anda piisavalt suunitlusi lugejaile selle täitmiseks (Kas Artur uppus 1929. aastal Atlandil? Kuhu Artur kadus?). Igatahes on Sternbergi teoorias kõik lüngad seotud otseselt autori taotlustega.

Rõhutada võiks Sternbergi nägemuse puhul kahte tunnust:

1. „Mõlema lünga avamine ja ajutise lünga täitmine nõuavad kronoloogilise järjestuse deformatsiooni.“ (Samas: 51) Viimase puhul hoiab autor tahtlikult informatsiooni tagasi, viib lugeja tähelepanu millegi puudumisele, ja avaldab lõppeks vajamineva informatsiooni („sulgedes sellega lünga viisil, mis deformeerib taas ajalist järgnevust“ (samas)).
2. „(P)üsivad lüngad asuvad nii faabulas kui ka süžees, aga ajutised lüngad kuuluvad üksnes süžeele. (...) Esimene lünk tuleneb juba selektsiooniprotsessist, mis loob faabula; viimane kombinatsiooni- ja ümberasetusprotsessist, mis loob süžee.“ (Samas)

Lugemisprotsessi vältel käsitleb lugeja iga lünka kui püsivat (et igal ajahetkel üritada hoida lugemist koherentsena, seostada minevik pidevalt olevikuga; teksti sidusus ei saa Sternbergi meelest arvestada tulevikus toimuva lüngatäitmisega, situatsiooni mõistmine ei kätke endas

ennetavat lüngatäitmist) (samas: 239), samas kui objektiivselt on enne lugemisprotsessi lõppu iga lünk ajutine, kuigi hüpoteesiloomes seisukohalt püsiv (samas: 311ä31). Ingardenlikult võib väita, et Sternbergi püsiv lünk iseloomustab kirjandusteose määramatust, aga ajutine lünk kujundab aktualiseerimisprotsessi.

Ajutise lünga puhul, mis kujutab endast süžee kui sellise olemuslikku tunnust, peab arvestama (kuivõrd lünk täidetakse hüpoteesidega) narratiivimaailma lakkamatut väärtikonstrueerimist. Kuigi ajutine lünk täidetakse, siis lugemisprotsessi minevikus, kui lünk ei olnud veel täidetud, konstrueeriti faabula terviklikkuse seisukohast väär konkretisatsioon. Vaatamata väljajäetud informatsiooni paljastamisele ei kao varasema konkretisatsiooni mõju (lugemise kui sidusa protsessi puhul asendub üks konkretisatsioon teisega ja nad tingivad üksteist, voolavad üleminekud aktualisatsioonitegevuses kujundavad teineteist) – varasem määramatus jääb vähemasti mitteteadlikult lugeja mällu. Nii juhtub sageli detektiivilugude puhul, kui teksti poolt genereeritud väärad hüpoteesid (väärad faabula lõplikku ülesehitust silmas pidades) kujundavad arusaama raamatust tervikuna sageli rohkemgi kui kuriteo lahendamise. Tegelikult on protsess üldisem – ajutine (põhjuslik) lünk saab küll täidetud, aga mingil süžee perioodil lüngana toimimine teisendab ikkagi kogu lugemistervikut.

Dünaamilisele lugemisele vajalikud lüngad seob Sternberg (empiirilise) autori genereeritud kolme tüüpi narratiivse huviga, mille olen tõlkinud vastavalt põnevuseks [*suspense*], uudishimuks [*curiosity*] ja üllatuseks [*surprise*].

Neist kaks esimest põhinevad puuduoleval informatsioonil. Erinevus põhineb sellel, et „põnevus tuleneb ihaldatud informatsiooni puudumisest, mis puudutab narratiivses tulevikus aset leidva konflikti tulemust, see on lootuse ja hirmu kokkupõrget sisaldav puudumine; samal ajal kui uudishimu on narratiivse minevikuga seotud informatsiooni puudumine, sel ajal on võitlused juba lahenenud ja tihtipeale sisaldab see huvi informatsiooni enda pärast.“ (Sternberg 1978: 65) Põnevus põhineb seega huvil tegevustiku vastu; uudishimu tekitab autori vilumus narratiivi ülesehitamisel (viivitatakse ekspositsionaalse materjali edastamisega, luuakse ambivalentsusi ja relatiivsusi) ja lugeja huvil ajalise ülesehituse vastu (samas). Üllatus, arusaadavalt, erilist põhjendamist ei vaja – lugeja saab vajamineva informatsiooni ning täidab sellega ajutise lünga, kusjuures informatsioon sunnib minevikku ümber hindama; lugeja mõistab sulgunud lünga väärtust (ja kuna lünk on sulgunud, siis lugeja lünga olemasolu ei taju).

Spolsky kirjeldab kolmikjaotust selliselt: „(P)õnevus on tulevikusuunaline ja sisaldab lugeja uurimistegevust [*prospection*]; uudishimu on minevikusuunaline ja sisaldab lugeja teadlikkust narratiivis leiduvatest kindlatest lünkadest; ja üllatus sisaldab

äratundmisdünaamikat, lugeja üksnes hilynemisega avastatud lünga või lünkade liigendamist.“ (McHale, Ron 2005: 584)

Sternberg ise rõhutab samuti mõistete taga peituvat ajalise suunatuse erisust: „(A)jalikkustevaheline koosmõju genereerib kolm universaalset narratiivi mõju/huvi/dünaamikat, milleks on ettevaatamine, tagasivaatamine ja äratundmine – lühidalt, põnevus, uudishimu ja üllatus.“ Põnevuse loovad rivaalitsevad tulevikustsenaariumid; uudishimu tõukab puuduva informatsiooni tajumise korral lugemist jätkama, et see hiljem retrospektiivselt lahendada; üllatus sulgeb lünga, lõpetab valestilugemise ja tõukab tagantjärele korrektsele uuestilugemisele⁴⁰. (Sternberg 2001: 117)

Sternbergi kolmikjaotuse alge peitub Iseri ja Jaussi teooriast tuttavates mõistetes „ootushorizont“, „etteaimamine“ ja „tagasivaatamine“. Sternberg teeb aga olulise nihke, millel peatun pikemalt teise peatüki lõpus seoses presupositsioonide suunatusega. Nimelt pole ootushorizont suunatud mitte üksnes tulevikku (põnevus), vaid ka minevikku (uudishimu). Erinevuse tingib tasandite vahetus – kui tulevikusuunalisuse puhul arvestatakse eeskätt lugejapositsiooni lugemisprotsessis, siis Sternberg nihutab horisondi narratiivi. „Üllatus“ on suuresti „tagasivaatamise“ ehk ümberhindamise analoog.

Tel Avivi koolkond, mis astub seejuures suure sammu ka kognitiivsesse narratoloogiasse, ei piirdu sugugi üksnes nõnda primitiivsete käsitustega, mille sisu võib kokku võtta kui autori teleoloogial põhineva tekstikorpuste ümberpaiknemisest tingitud kolme erisuguse vektoriaalse suunatusega lugemisdünaamikana. Sternberg rõhutab (loobumata autori taotlustele toetumisest), et lünki ilmneb eri tasandil ja nad on kvalitatiivselt erisugused. Ta analüüsib samas teoses muuhulgas objektide lünklikkust (et see seejärel taas siduda narratiivsete huvide kolmikjaotusega), kuivõrd „**lüngad ja pöörded** [*shifts*] lugeja erinevate fiktiivsete objektide taaskonstitueerimises mõjutavad ja **on ka ise mõjutatud mitte vähem olulistest ilmnevatest mustritest kõikidel teistel tekstuaalsetel tasanditel** – kas verbaalne ambivalentsus, sõnasõnaline ja figuratiivne järgnevus; analoogne järgnevus, temaatilised pöörded, või üldised muundumised.“ (Sternberg 1993: 243)

Kõiketeadva jutustaja analüüsis toob Sternberg fiktiivsete objektide informatiivsetele lünkadele viis võimalikku kategooriat. Tasub meenutada Sternbergi kriitikat Iseri „lüngale“. Üritades iseloomustada, kuivõrd ambivalentne on Iseri mõistekasutus, tõi ta välja 11 erinevat

⁴⁰ Ajalisel suunatusel põhineva kolmikjaotuse juurde naasen teises peatükis ootushorisondi ajalise suunatuse käsitlemisel. Järeldub igatahes, et lünga puhul sisaldab see, mida Jauss ja Iser nimetavad ootushorisonidiks, kõiki kolme ajalist suunda ega ole ontoloogiliselt tulevikuline nähtus (vt. 2.7).

kasutusjuhtumit. Tekib omajagu kokkulangevusi. Vaatleme Sternbergi viit kategooriat, tuues esile sarnasused Iseri „lünga“ ilmumistega:

- 1) „Tegevuslikud segmendid või põhjuslikud seosed (...), sealhulgas loomulikult sisemise tegevuse motiivid ja tunded.“ (241) Püsivast lüngast on näited Arturi lahkumise motiivid ja Anna-Arturi suhte olemus, millele tekst üheselt ei vasta; ajutisest lüngast on näide Arturi saatus (kas ta hukkus Atlandil või mitte).

Kriitika Iserile: (5) hinnangute andmise võimatus; monoloogi ja ja üldiste sündmuste ja situatsiooni lahknevus; (10) omavahel sidumata teemad.

- 2) „Iseloomujooned [*character-traits*] (...), mille areng ja kombineerimine [*integration*] kujundab tihti põhilised arusaamad tegelasest.“ (Samas) Võib põhineda näiteks binaarsetel opositsioonidel (hea-halb; ilus-kole).

Kriitika Iserile: (1) objekti kahe vastandliku külje vaheline ruum; (8) tegelaste käitumise ja ja jutustaja kommentaaride lahknevus.

- 3) „Isiklikud suhted“ (samas) – Anna ja Arturi suhte intensiivsus ja põhjused (kas Anna armastab oma venda normatiivsetest suhetes hälbivalt; kuivõrd kaugele on nendevaheline eriline suhe jõudnud).
- 4) „Deskriptiivsed detailid“, mis iseenesest on (tavaliselt) küll staatilised (või arenevad ajapikku näiteks tegelase vananedes), aga informatsiooni kinnihoidmine võib muuta lugemisprotsessi; samuti ruumilised lüngad, kui indiviidsuste, elementide kirjeldus on vähene või muutub ajapikku. (Samas 241-242)

Kriitika Iserile: (2) ajalised hüpped narratiivis.

- 5) „Eeldused, kaanonid ja tendentsid, mis loovad fiktiivse maailma kui terviku tõenäosusregistri.“ (Samas: 242) Võib küsida, kas Krossi novell on ajalooline või fiktiivne; realistlik või sümbolistlik? Siia kategooriasse liigituvad ka partikulaarse autori või teksti stilistilis-strukturaalsed jooned, mis kujundavad lugejas eri tasandil ootusi.

Kriitika Iserile: (4) erinevate stiilide vaheline tühi ruum; (6) partikulaarse lugemise ja traditsioonilise repertuaari lahknevus; (10) omavahel sidumata teemad; (11) pealkirja ja teksti lahknevus.

Tunnuste sünkroniseerimine on pisut jõuline ja mööndusi tegev, aga on selge, et peaaegu kõik Iseri nägemust iseloomustavad lünga tunnused on võimalik üle kanda Sternbergi viisikjaotusele (üle jäi vaid (7) kujutlusvõime ja tegelikkuse erinevus). Erinevus seisneb selles, et kui Sternberg räägib üldistest tunnustest, siis Iser toob välja avaldumisjuhtumid. Näiteks: Sternberg postuleerib eeldused, mis loovad fiktiivse maailma tõenäosusregistri, Iser postuleerib erinevate stiilide vahelise tühja ruumi, mis on tõenäosusregistri eelduste loomise vahend.

Lünkade täitmisest sedapalju, et erinevad lüngad ja lüngatäitmised omavad erinevat tõenäosusastet nagu Ingardenilgi. Mõnel juhul on empiirilise(!) lugeja sisendi tõenäosus nullilähedane (kui tekstis ei esine kontekstuaalset tuge), teisel on sisendil „faktuaalne või kvaasi-faktuaalne staatus“ (näiteks juhul, kui kõiketeadev jutustaja sulgeb lünga). (Samas: 243) On selge, et kõik kolm narratiivse huvi liiki sunnivad (vähemasti hetkeni, mil lünk sulgub) lugejale peale ennustustööd.

Sternberg seob trihhotoomia lõppeks otseselt lünkadega. Kolmikjaotus pole sugugi absoluutne, kuivõrd kolm huvijoont võivad seguneda, üksteiseks üle minna. Pigem on – nagu tavaliselt ikka – targem käsitleda üht või teist teatud faabula seisundi või lugemisperioodi dominandina, mis ei välista teiste huvide olemasolu.

Sternberg keskendus peamiselt laiematele tekstikorpustele, lisades eelpool esitatud teooriatele konkreetset. Jaotus ajutisest ja püsivast lüngast toob selgelt esile, kuidas lünk mõjutab lugemisprotsessi. Nii mainitud jaotus kui ka Sternbergi kolmikjaotus on olulisel kohal teise peatüki analüüsis.

Sternbergiga seostub mitmeti ka kirjandusteoreetiline kategooria „ebausaldusväärsus“ [*unreliability*], mis on järgmisena vaatluse all. Narratoloogiasse kuuluva termini juurde liikumiseks toon neli kokkupuutepunkti: 1) „Ebausaldusväärsuse“ mõiste juured ulatuvad aastasse 1961, kui Wayne Booth avaldas mõjuka raamatu *The Rhetoric of Fiction*. Kuigi Sternberg viitab Boothile harva (ja peamiselt ääremärkuste korras ja vastandudes), on tegu ilmselge inspiratsiooniallikaga. Raamat *Expositional Modes and Temporal Ordering in Fiction* suhestub kord intensiivsemalt, siis kaudsemalt pidevalt Boothiga. 2) Sternbergi jaotus ajutisest ja püsivast lüngast on sisuline analoog Gregory Curry hilisemale jaotusele ajutisest ja püsivast ebausaldusväärsusest. 3) Sternbergi lähedane kolleeg Tamar Jakob on andnud käimasoleva sajandi alguses olulise panuse ebausaldusväärsuse kontseptsiooni. 4) Ebausaldusväärsus on mitmel tasandil seotud nähtusega, mida siinses magistritöös kätkeb mõiste „lünk“.

1.3.2 Ebausaldusväärsus⁴¹

⁴¹ Põhjalikult tutvustab ja analüüsib ebausaldusväärsust Maia Tammjärv magistritöös pealkirjaga *Ebausaldusväärne jutustaja ja püsivalt ebausaldusväärne kirjandus* (Tammjärv 2012). Töö annab hea ülevaate mõiste teisenemisest diakroonilisel teljel ning täiendab seda mitme vajaliku mõistega. Küll aga jääb nii mõnigi väide küsitavaks. Arusaamatuks jääb usaldusväärsuse ja ebausaldusväärsuse presumptsiooni erinevus. Kui tekstis – näiteks eksperimentaalsemates tekstides – eeldatakse juba esimestest lausetest (kui eiratakse näiteks lausetevahelist kausaalsust) ebausaldusväärsust, siis on

Wayne Boothi definitsiooni kohaselt põhineb jutustaja ebausaldusväarsus vastuolul implitsiitse autori normide ja jutustaja artikulatsiooni ja/või tegutsemise vahel (Booth 1983: 158-159). Järeldub, et **lünk = implitsiitse autori normidele vastav jutustaja artikulatsioon/tegutsemine – jutustaja tegelik artikulatsioon/tegutsemine (18)**. Kui Boothi jaoks tähendab „implitsiitne autor“ eeskätt reaalse autori versiooni iseendast, siis mõiste „lünk“ analüüsis näikse otstarbekam olevat mõistevälja laiendada – Boothist *inspireerituna* on see teksti virtuaalses mõõtmes kunstilise tervikteksti põhjal loodav autori kuju. Ebausaldusväarsuse kontekstis on kõige laiemalt levinud käsitus lüngast seotud vastuoluga jutustaja ning implitsiitse autori diskursside vahel: **lünk = jutustaja esitatav informatsioon – implitsiitse autori jagatav informatsioon (19)**.

Dan Shen defineerib käesoleva kümnendi hakul ebausaldusväarsuse pisut konkreetsemalt: „Oma narratoloogilises tähenduses on ebausaldusväarsus jutustuslikkuse diskursi tunnusjoon. Kui jutustaja esitab, tõlgendab või hindab valesti, või kui ta alaesitab [*underreports*], alatõlgendab [*underinterprets*] või alahindab [*underevaluates*], siis on jutustaja ebausaldusväärne.“ (Shen 2013) Võrrandina postuleerituna tuleb arvesse võtta, et tekstist johtuv eeldus jutustaja jagatavast informatsioonist põhineb suhtel tegelikkusega: **lünk = tekstist johtuv eeldus jutustaja jagatavast informatsioonist – jutustaja esitatud informatsioon (20)**.

Ebausaldusväarsus põhineb lüngal (on üks lünga esinemisvorme), mille mõju on lugejale tuntav. Rimmon-Kenan toob välja neli võimalikku dünaamikat, mis viitavad ebausaldusväarsusele (Rimmon-Kenan 2002: 101-102): a) jutustaja nägemuse ja tegelike faktide vastuolu; b) tegevuse tõelise tulemuse ja jutustaja varasema hinnangu vaheline lünk; c) teiste tegelaste ja jutustaja vaadete vaheline pidev konflikt; d) sisemised vastuolud. Saame neli uut võrrandit: **lünk = jutustaja postuleeritud nägemus asjade seisust – tegelikud faktid (21)**; **lünk = jutustaja hinnang – teksti genereeritud uus hinnang (22)**; **lünk = jutustaja arusaam asjade seisust – teise tegelase arusaam asjade seisust (23)**; **lünk = jutustaja arusaam asjade seisust ajahetkel a – jutustaja arusaam asjade seisust ajahetkel b (24)**.

Kui eelnevad definitsioonid esindasid retoorilist (tekstipõhist) tüüpi käsitlusi, siis Tamar Yakobi esindab konstruktivistlikku lähenemist, mille puhul pole ebausaldusväarsus enam mitte teksti objektiivne tunnus, vaid partikulaarsete lugejate loodav hüpotees. „Yakobi näeb

tegemist juba puhtakujulise usaldusväarsusega. Lugeja (nii ideaalne kui ka partikulaarne) evib tavaliselt piisavat intertekstuaalset kompetentsi, et vajadusel lugeda n-ö teisel tasandil – kohe, kui koherentsus kaob, loetakse kontseptuaalsemal tasandil. Ehk siis, ka jutustaja ebausaldusväärseks käsitlemine võib teatud tasandil olla usaldusväärne.

ebausaldusväärsust peamiselt mitte kui jutustaja kuju külge kleebitud fikseeritud iseloomujoont, vaid pigem lugemishüpoteesi, mis formuleeritakse eri liiki tekstuaalsusega seotud probleemide lahendamiseks.“ (McHale, Segal 2015: 211) Seega ei ole ebausaldusväärsus midagi, mis oleks struktuuris juba antud, vaid tegu on hüpoteetilise käiguga, millega muudetakse vastuolulised elemendid koherentseks mustriks. Ja sedakaudu omistatakse vahendavale funktsioonile omadus, mis seda siis võimaldab (samas). „Mida peetakse „usaldusväärseks“ ühes kontekstis, sealhulgas lugemiskogemus ja nii autori kui ka üldine taustsüsteem, võib teisel juhul olla jällegi ebausaldusväärne.“ (Yakobi 2005: 110) Sellest võib järeldada, et ebausaldusväärsus on teksti genereeritud lugemisstrateegia (võrreldav näiteks žanrilise liigitamisega, mis hõlbustab mõne teksti lugemist või avab võimendatult žanrilisi tunnuseid) või siis on tegemist lugeja hoiakulise sisendiga, mis elimineerib tugevama energeetilise väärtusega lünga.

Lünga ja ebausaldusväärsuse seos ilmneb iseäranis jõuliselt Gregory Curri pakutud jaotuses ajutisest ja püsivast ebausaldusväärsusest, mis langeb pea kõiges kokku Sternbergi dihhotoomiaga (ajutine ja püsiv lünk). Ajutine ebausaldusväärsus on oma ulatuselt konkreetne, süžee mingis staadiumis selgub varasema ebausaldusväärsuse põhjus; püsiv ebausaldusväärsus seevastu on abstraktsem ja mitte-konkreetne, usaldusväärsust ei taastata, põhjused jäävad määramatuks, võib esineda samaväärse (ja kehtiva) tõeväärtusega, aga üksteisega vastuollu minevaid konkretisatsioone. (Tammjärv 2012: 52-54)

Lisaks dünaamikale on kattuvad paljud lünka ja ebausaldusväärsust tingivad kirjanduslikud võtted. Tammjärv toob näiteks Brian Richardsoni mõisted „denarratsioon“ [*denarration*], kus varem postuleeritud tõde tühistatakse eksplitsiitselt (**lünk = täiendatud informatsiooniga element – tühistatud element (25)**); ja „narratiivne eituse“ [*narrative negation*], kus jutustaja eitab varem postuleeritud (**lünk = jutustaja postuleeritud informatsioon ajahetkel a – jutustaja postuleeritud informatsioon ajahetkel b (26)**). Brian McHale'i mõistekasutusest toob Tammjärv näiteks esile „narratiivse enesekustutuse“ [*narrative self-erasure*], mis on võrdväärne narratiivse eitusega; „tagasivõtmise“ [un-narrated]; „kustutusse paigutamise“ [*sous rature*]. (Tammjärv 2012: 56-57) Paljusi langevad kokku ka lünga ning ebausaldusväärsuse ilmingud, nagu „subjektiivsuse süntaktilised avaldused, nt mittetäielikud laused, ebajärjepidev süntaks, kahtlemised, kordamised“ (Samas: 25).

1.3.3 Võimalikud maailmad⁴². Lubomir Doležel

Mõiste „võimalik maailm“ võtsid teineteisest sõltumatult 1950. aastatel esialgu modaalse loogika tõlgendamiseks kasutusele Stig Kanger ja Saul Kripke. Kaks kümnendit hiljem võeti teooria paljude teoreetikute poolt (Lewis, Eco, Pavel, Doležel, Ryan jpt) üle ka fiktsionaalsete maailmade narratoloogilistes analüüsides.⁴³

Kuigi arutlused võimalike maailmade üle on kirjandusteoorias ka laiemalt tihedalt seotud küsimusega lüngast ning määramatusest, siis keskendun üksnes tšehhi teadlasele Lubomir Doleželi, kes aastast 1976 on eri artiklites (ja kokkuvõtvalt 1998. aastal ilmunud raamatus *Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds*) pakkunud välja tavapärasest pisut teistsuguse – sellest tulenevalt sageli kritiseeritud ja vastuolulise – kontseptsiooni, mis haakub Ingardenist tõukunud teoreetiliste suundadega, ja mis peamine – Doležel seob fiktsionaalse maailma otseselt määramatuse ja eri tüüpi lünkadega.

Doleželi definitsioon lüngale: „Tühi koht [*empty slot*] mittetäieliku maailma [*incomplete world*] struktuuris.“ (Doležel 1998: 280) Seejuures mittetäielik maailm defineeritakse kui „(m)aaailm, mis ei võimalda loogiliselt otsustada kõikide tema mõeldavate väidete kohta“ (samas). Mittetäielikuks maailmaks võib sellest johtuvalt pidada mitte üksnes fiktsioone või narratiivseid tekste, vaid sisuliselt kõiki võimalikke representatsioone, kirjutusakte. Mittetäielik maailm erineb täielikust maailmast lünga kui tühja koha poolest. Definitsooni põhjal võime hõlpsasti koostada kaks samasisulist võrrandit: **lünk = täielik maailm – mittetäielik maailm (27)** ja **lünk = reaalsus – representatsioon (28)**. Viimase võrrandiga jõuame aga tagasi magistritöö algusesse – tegemist on põhimõtteliselt sama võrrandiga, mille esitasin Aristotelese nägemuse põhjal (vt. võrrand (1)).

Juba Lewisest alates on võimalike maailma lünklikkust seostatud tegeliku ja fiktsionaalse maailma erisusega, kus viimase konstrueerimine lähtub esimese omadustest. Marie-Laure Ryan on välja pakkunud „minimaalse kõrvalekalde printsiibi“ [*the principle of minimal departure*], mis eeldab, et fiktsionaalsed entiteedid on ontoloogiliselt niisama täielikud kui reaalse maailma omad (tekstis eksplitsiitselt postuleeritud lahknevad omadused võetakse arvesse kui fiktsionaalse maailma olemuslikud struktuuralsed omadused, aga muu konkretisatsioon johtub paratamatult n-ö tegeliku maailma omadustest). Ühelt poolt lahkneb

⁴² Lakoonilise ja sisuka ülevaate „võimalike maailmade“ mõiste algupärast ja filosoofilistest suundadest annab Jaan Kangilaski ajakirjas Vihik (Kangilaski 2008: 84-87).

⁴³ Thomas Pavel avaldas 1975. aastal artikli *Possible Worlds in Literary Semantics*; kolm aastat hiljem avaldas David Lewis artikli *Truth in Fiction*.

Ryani arusaam põhimõtteliselt Iseri omast, mille kohaselt lugeja loodav mentaalne pilt on küll konkreetne, aga kvantitatiivselt väiksem; teisalt tuleb silmas pidada, et see konkreetsus tähendabki ontoloogilist täielikkust.

Ilmselt kõige sagedasem sellekohane näide pärineb *Punamütsikese* muinasjutust, kus tegelane hunt evib omadust rääkida, mida sarnastel indiviidsustel tegelikus maailmas ei esine. Lugeja taandab rääkimisomaduse fiktsiooni iseärasuseks, aga kõik muud hundi tunnused laenab tegelikust maailmast. Sealhulgas kinnitab Doležel, et lugeja fiktsionaalne entsüklopeedia võib varieeruda ega tarvitse alati olla seotud üksnes tegeliku maailmaga, aga rohkemal või vähemal määral sellest siiski ei pääse (teadmised tegelikust maailmast on kasulikud, ent mitte universaalselt piisavad fiktsionaalse maailma mõistmiseks). Nii ütleb ka Umberto Eco, et orientiirmaailmaks võivad tavategelikkuse asemel olla ka näiteks intertekstuaalsel kompetentsil põhinevad žanrilised konventsioonid.

Doleželi põhimõtteline erinevus Ryanist ilmneb juba tema alghoiakus – fiktsionaalne maailm on paratamatult määramatu, sest inimene pole suuteline ette kujutama objekti oma kõikide kvaliteetidega, millest järeldub, et igasugune fiktsionaalne maailm sisaldab määramatusi. „Oluline tulemus fiktsionaalse maailma inimese konstrueeritusele on ebatäielikkus.“ (Doležel 1998: 169) Seega, pole mõtet küsida, mis värvi on Buddenbrooki juuksed, kuivõrd seda omadust pole täpsustatud – selline informatsiooni puudus liigitub fiktsioonimaailmale omaseks ontoloogiliseks lüngaks (võrdluseks epistemoloogiline lünk – me ei tea, mis värvi on Buddenbrooki juuksed).

Tähenduse jagab Doležel ekstensionaalseks [*extensional*] ja intensionaalseks [*intensional*]. *Eesti iseloomus* on lause: „Esimesel korral, kui onu Artur tädi Lulliga Mäekaldasse ilmus ja oma pruuti tutvustas – võibolla oli ta sel puhul kübekese võtnud ka –, ei võtnud seda keegi tõsiselt.“ (Kross: 149) Ekstensionaalselt on *tädi Lulli* ja *oma pruut* võrdse tähendusega (viitavad samale isikule), aga intensionaalselt mitte. Lihtsustades, tegemist on eristusega sisemise ja välise vahel, millel põhineb omakorda jaotus, mis viib meid Doleželi käsituseni lüngast: „Me jõuame olulise jaotuseni ebatäieliku maailma kui ekstensionaalse omaduse ja küllastumuse [*saturation*] kui intensionaalse omaduse vahel.“ (Samas:)

Doležel peab lünki fiktsionaalse maailma oluliseks ja universaalseks tunnuseks, mis põhineb empiirilise autori selektsioonil: autor konstrueerib fiktsionaalse fakti, luues eksplitsiitse tekstuuri; kui tekstipinnal pole midagi kirjas [*zero texture*], avanevad lüngad, mis eri tekstides võivad kvantitatiivselt, ulatuselt ja funktsioonilt varieeruda. Nagu teisedki võimalike maailmade teoreetikud jõuab Doležel arusaamale, et realistlik representatsioon on illusioon. (Doležel 1998: 169-170)

Kui lünga olemuse (teksti potentsiaali lugejapoolset aktualiseerimist impulseeriva ja kujutlusvõimet aktiveeriva nähtuse) osas langeb Doleželi nägemus suuresti kokku Iseri omaga, siis implitsiitse informatsiooni ja lünga eristamise puhul langeb arusaam kokku Ingardeniga. Ta toob näiteks Hemingway lühijutu *A Clean, Well-Lighted Place* (1930), kus esialgu pole täpsustatud tegevuspaika. Kui aga ühel hetkel mainib autor, et tegelane jättis jootrahaks pool peesot, võib järeldada, et tegevuspaigaks on Hispaania. (Samas: 172) Lugejal tuleb personaalsest entsüklopeediast aktualiseerida tähistaja „peesot“ taga peituv võimalik tähendusväli, seostada see Hispaanias tollal käibel olnud valuutaga ning sedakaudu määratleda tegevuspaik. Doležel rõhutab aga entsüklopeedia puhul sõltuvust kultuurist, lugeja kuuluvust ühte või teise sotsiaalsesse gruppi. (Samas: 177)

Eksplitsiitse ja implitsiitse fakti keskne erinevus seisneb esimese autonoomsuses – eksplitsiitse fakti mõistmiseks ei lähe tarvis implitsiitset, aga implitsiitse fakti mõistmiseks tuleb mõista ja arvestada eksplitsiitset. Implitsiitne fakt põhineb seejuures nii positiivsetel väärtustel (vihjed) kui ka negatiivsetel (*lacunae*). (Samas: 173-174). Eksplitsiitsed faktid seega konstrueerivad, raamivad implitsiitset fakti – lihtsustades võib väita, et minimaalselt kahe eksplitsiitse fakti koosmõjul võib sündida kolmas, implitsiitne fakt. Toetudes Umberto Ecole, väidab ka Doležel, et sellise juhtumi kõige elementaarsemaks näiteks on süntaktiline ellips.

Näib, et kõige üldisemalt allub implitsiitse fakti loogika paljukäsitletud kirjanduslikule loogikale, mille kohaselt lause tähendus ei võrdu sõnade tähenduse summaga, milleni jõudsimel juba semiootilise suuna lühiülevaates (vt. võrrand (6)): **implitsiitne fakt (lünk) = eksplitsiitsete faktide semantiline tähendus üheskoos – eksplitsiitsete faktide semantiline tähendus eraldi (29).**

Siinse magistritöö jaoks on ilmselt kõige olulisem Doleželi arusaam implitsiitse fakti taastamisest [*recovery*], mis põhineb presupositsioonidel. Kuigi mõiste üle on palju vaieldud ja kuigi seda on erinevalt kasutatud, siis presupositsioonide roll on keskne sõltumata täpsest tähendusväljast. Ta jagab presupositsiooni teooriais rakendatud tähendused kaheks – nn. Strawsoni loogika lähenemine (kui *Tristani* alguses on kirjas, et „(i)kka veel juhib asutust doktor Leander“, siis võime järeldada, et Leander on asutust juhtinud ka varem) ja pragmaatika kontekstil põhinev käsitus (lugeja järeldab tähistajast „doktor“, et tegemist on õpetatud ja vannutatud härraga, kel on seljataga õpingud arstiteaduskonnas). Presupositsiooni rolli kohta toob ta näite Fjodor Dostojevski romaani *Idioot* algusest. Raamat algab lausest: „Ühel sompus novembrilõpu hommikul kella üheksa paiku sõitis Peterburi-Varssavi raudteerong täie auruga Peterburi poole.“ (Dostojevski 2007: 7) Rong on fiktsionaalse ruumi „sisustuselement“, mis teeb võimalikuks fiktsionaalsete tegelaste reisimise (Doležel 1998: 175). Valdav ja tuntav on

presupositsioonide mõju lugeja tehtavatele järeldustele. Kui tegelast representeeritakse käitumuslikus plaanis, omistab lugeja talle sellest johtuvalt isikuomadusi.

Doležel pakub välja kolmikjaotuse – määratud [*determinate*] (eksplitsiitselt tekstipinnal artikuleeritud), määramatu [*indeterminate*] (implitsiitselt teksti kätketud) ja lünk [*gap*] (puuduv) –, mis põhineb kunstilise teksti tihedusel [*density*] või küllastumusel [*saturation*] (vt. joonist Doležel 1998: 182). Kusjuures tegemist pole sugugi radikaalse eristusega ja eri faktilise sisendi lugejapoolne lisamine sõltub empiirilise lugeja entsüklopeediast (näiteks, kas ta seostab peeso Hispaaniaga).

Eelnevast järeldub, et igasugune võimalik informatsioon, mida fiktsionaalse maailma indiviidsused võiksid omada, aga mida pole tekstipinnal markeeritud ega kaude mõista antud, liigitub lüngaks. Niisiis, Buddenbrooki juuksevärv on Doleželi arvates lünk. Sedavõrd lai tähendusväli (lünk on sisuliselt kogu tegelik maailm ja lisaks valdav osa kirjanduslikke žanrikonventsioone), tundub ebafunktsionaalne, mittemidagiütlev ja kohati jaburgi. Teises peatükis selgub, et siinse magistritöö raames sarnaneb mõiste „lünk“ tähendusväli suuresti Doleželi mõistega „implitsiitne fakt“.

Doleželi kolmikjaotus ei ole Iseri kolmikjaotuse (antud-määratud-määramatu) analoog. Doležel võrdleb samatasandilisi tunnuseid, Iseri jaotuses on kategooriad ontoloogiliselt erinevad (antud – tegelikkuses paiknev visuaalformaalne tasand; määratud – lugeja aktualisatsioon; määramatu – aktualisatsioonidevaheline ala).

Marie-Laure Ryani arvates säilib ka Doleželi puhul küsimus määramatuse lokatsioonist, kas tegu on narratiivi ekstensionaalse või intensionaalse omadusega. Ryani arvates „võib väita, et representatsioon (s.t. intensionaalses maailmas) muutuvad lüngad märgatavaks ja omandavad tähtsust siis, kui eeldada ekstensionaalse maailma täielikkust.“ (Ryan 2013)

1.3.4 *Schemata*⁴⁴

Põgusalt peatun kolmandalgi narrotoloogilisel lähenemisel, mis on lünga-teoreetiliselt oluline, ning mille juurde naasen läbivalt teises peatükis. Nimelt haakub Ingardeni käsitus „skemaatilistest aspektidest“ otseselt laia narratoloogiasse kuuluva skeemide-teooriaga.

Algpositsioon sarnaneb juba varem kirjutatuga – kirjandustekst ei sisalda kõiki detaile (vastavalt tegelikkuse n-ö absoluutsusele), et see oleks lugejaile mõistetav, suur osa detaile jääb

⁴⁴ Kasutan mitmusliku *schemata* asemel enamasti eestindatud versiooni „skeemid“, vastasel juhul tekiks probleeme mitmusevormi ühildamisega (nt *schemata* on hädavajalikud).

eksplitsiitselt markeerimata. Lugejad loovad teksti mõistmiseks skeemid ehk „struktuurid, mis ei sisalda niivõrd partikulaarsete entiteetide, instantside ja sündmuste kohta informatsiooni, vaid nende üldist vormi (...) Tavaliselt on paljud detailid või enamik välja jäetud ja lugejate skeemid kompenseerivad kõik teksti lüngad. Kuivõrd skeemid representeerivad individuaalsusel põhinevat teadmist, on nad sageli kultuuriliselt ja ajaliselt spetsiifilised, ja neid käsitletakse tavaliselt kollektiivsete teadmistepagasitena, mida jagavad antud või eeldatud kogukonna prototüüpsed liikmed.“ (Emmott, Alexander 2010: 411) Sestap leitakse skeemide-teoorias, et lugejate lüngatäitmise protsess on subjektiivne (vähemasti sel määral, et iga partikulaarse kogukonna liikmed käituvad tekstiloomes johtuvalt sotsiaal-kultuurilisest paratamatusest erinevalt) ja täitmisprotsess erineb nii kvalitatiivselt kui ka kvantitatiivselt, kusjuures aktualiseerimisprotsess ei pea olema visuaalne ja konkreetset detaili puudutav, vaid lünka võib täita ka üldise teadmise, loogika või dünaamika arvesse võtmisega.

Koherentse teksti loomiseks on skeemid hädavajalikud. Kui tekst ei sisalda vajalikku informatsiooni terviku hoomamiseks, täidavad skeemid lugeja teadmistes lüngad. Skeemid käituvad sarnaselt Ingardeni intentsionaalsete lausekorrelaatidega – uus informatsioon sunnib varasemad tunnistama ebaadekvaatseteks või looma täiendatud, adekvaatsemad skeemid, kusjuures siingi võime dünaamikas näha sarnasust hermeneutilise ringiga: ühelt poolt loovad skeemid põhja teksti tõlgenduseks, samal ajal teisenevad skeemid vastavalt tekstis esitatud informatsioonile.

Mõiste *schemata* pole kirjandusteoorias käibel sugugi kõikjal. Eri perspektiivide ja rõhuasetuste puhul ning eri koolkondi esindavates töödes leiame suuresti kattuvaid mõisteid, nagu „stsenaarium“, „skript“ või näiteks *freim*. Teises peatükis kannab tugevalt haakuvat tähendusvälja Umberto Eco rakendatav termin *topic*, mille Eco sõnastab nõnda:

Topic on hüpotees, mis sõltub lugeja initsiatiivist, mis formuleeritakse esialgu üpris rohmakalt küsimuse vormis („millest siin räägitakse“), mida võib järelilikult tõlkida ümber arvatavaks pealkirjaks („arvatavasti räägitakse sellest asjast“). Järelilikult on tegemist metatekstilise vahendiga, mida tekst võib lasta eeldada või siis eksplitsiitselt sisaldada *topic*’u markeerijate, pealkirjade, alapealkirjade või juhtväljendite vormis. (Eco 2005: 98-99)

2. Lünga tunnuste määratlemine

Kui magistritöö esimene peatükk keskendus lünga-teoreetiliste lähenemiste tutvustamisele ja nendega mõningal määral polemiseerimisele, siis teise peatüki põhiline eesmärk on tutvustatud lähenemiste toel astuda sammukene lähemale lünga ontoloogilistele tunnustele, osutada lünga kui kirjanduse ruumis ja iseäranis lugemisprotsessis keskse nähtuse iseloomule.

Analüüsi selgroo moodustab Umberto Eco 1979. aastal ilmunud raamat *Lector in Fabula*. Sellel on viis peamist põhjust: 1) Eco teooria võimaldab semiootilisest perspektiivist siduda esimeses peatükis tutvustatud lähenemised; 2) Eco teooria on võrreldes kaasaegsemate uurimustega tugevalt üldistav, mis võimaldab postuleerida üldisemaid tunnuseid; 3) Raamatu ilmumisaeg sobitub magistritöös seatud raamistikuga (Eco semiootiline perspektiiv kulges suuresti paralleelselt Iseri, Fishi ja Sternbergiga); 4) Eco lähenemine haakub tugevalt hermeneutilis-fenomenoloogilise suunaga; 5) Raamat võimaldab kõige efektiivsemalt avada eri tasanditel siinkirjutaja nägemuse lüngast kirjanduse ruumis.

2.1 Umberto Eco lünga-käsitluse üldprintsüübid

Iseri ja Sternbergiga samal ajal uuris teksti tõlgendamise loogikat itaalia semiootik Umberto Eco, kelle pragmapoeetikale lähenev raamat *Lector in Fabula (The Role of the Reader)* ilmus paralleelselt nii itaalia kui ka inglise keeles 1979. aastal. Sissejuhatuses tõdeb Eco, et 1960. aastate alguse strukturalism ei evinud vastuvõtja tõlgendusliku tegevuse analüüsiks piisavalt vahendeid. Sestap luhtus (vähemasti retrospektiivselt hinnates) 1962. aasta raamatus *Avatud teos* püstitatud tekstipragmaatika valda kanduv küsimus, „kuidas kunstiteos ühelt poolt postuleerib oma vastuvõtjate vaba tõlgenduslikku sekkumist, aga teiselt poolt ilmutab struktuuralseid jooni, mis üheskoos nii stimuleerivad kui ka reguleerivad tema tõlgendamise korda. (...) (T)egelesin ühe aspektiga sellest valdkonnast, mida täna peetakse tekstipragmaatikaks, see tähendab kaastööga, mis ajendab teksti vastuvõtjat ammutama tekstist seda, mida tekst ei ütle (küll aga eeldab, lubab, kätkeb, annab mõista), see tähendab täitma tühikuid ja lülitama seda, mis tekstis on, intertekstuaalsesse kudumisse, millest antud tekst pärineb ja millesse ta uuesti suubub.“ (Eco 2005: 13)

Teksti objektiivne struktuur, formaalne tasand kannab endas seega implitsiitset semantilist funktsiooni, vastuvõtja tähendusloome eksisteerib (vähemasti osaliselt, potentsiaalina) juba enne partikulaarse lugemisakti algust, „(l)ugeja kui tõlgenduse aktiivne

printsiiip on teksti enda generatiivse raamistiku osa“ (Samas: 15). Sedakaudu sarnaneb Eco lähenemine tugevalt hermeneutilis-fenomenoloogilise suunaga, isäranis Ingardenile truumate autorite käsitlustega, kus vaatamata sellele, et analüüsitakse tõlgendusprotsessi, usutakse teksti kui juhistesüsteemi primaarsust. Õigupoolest tuleks juba formaalsete tasandite analüüsis pidada silmas eeskätt lugejat kui sellist (Eco käsitlusis ideaalset lugejat või Mudellugejat)⁴⁵, kuhu potentsiaalne empiiriline lugemisakt on juba loomuldasa kätketud, aga jättes kõrvale iga ainulise lugemiskogemuse kirjeldamise. Liati pole tekstipinnale lähematel tasanditel ja partikulaarses lugemisprotsessis ilmnevaid lünkasid või tähendusloomet enamasti võimalik teineteisest kvalitatiivselt eristada. Implitsiitselt olemasolev lugejapoolne sisend annab suurematele tekstikorpustele omadusi, mida väiksematel eraldi võetuna pole, tekst ei ole lausete summa. Tarvis on arvestada pragmaatiliste faktoritega, kuivõrd eri lausumise situatsioonides saavad laused eri tähendusi, „nendes situatsioonides leiavad aset eri tüüpi deiktilised protsessid, lingvistiline mainimine ja presupositsioonid.“ (Samas: 22)

Eco nägemus sarnaneb paljuski Iseri omaga – tekst on juhistekobar, mille lugeja peab aktualiseerima. Seejuures kinnitab Eco ingardenlikult, et tekst erineb teistest meediumidest just puuduoleva sisaldamise tõttu:

Siiski eristub tekst teistest väljendustüüpidest oma suurema hõlmavuse tõttu. Ja tema hõlmavuse põhimotiiv on just nimelt see tõsiasi, et temasse on ka *mitte-öeldu* sisse kootud.

„Mitte öeldu“ tähistab seda, mis pealispinnal, väljenduse pinnal esile ei tule: aga just nimelt mitte-öeldu on see, mis aktualiseeritakse sisu aktualiseerimise tasandil. Ja seetõttu nõuab tekst, rohkem kui mistahes muu sõnum, lugeja aktiivset ja teadlikku kaastööd. (Samas: 58)

Ja teisel:

Niisiis on teksti kootud **valged laigud**, sellised **tühikud**, mis tuleb täita, ja see, kes sellise teksti edastas, nägi ette, et need ka täidetakse, jättis need kohad valgeks kahel põhjusel. Eelkõige seetõttu, et tekst on laisk mehhanism (ja pealekauba kokkuhoidlik ka), mis elab **vastuvõtja poolt sinna juurde pandud lisaväärtuste** arvelt, nii et ainult erakordse pedagoogilisuse või ka repressiivse iseloomu korral komplitseerub tekst kordustest ja üha uutest täpsustustest – kuni piirini, mil hakatakse rikkuma normaalseid konversatsioonireegleid. Teiseks seetõttu, et mida enam liigutakse õpetlikkuselt esteetilise funktsiooni poole, seda enam peab tekstis jääma ruumi

⁴⁵ Sarnasus Wolfgang Iseri ja Wayne Boothi mõistetega on tähelepanuväärne. Lihtsustades nimetab Eco tekstis postuleeritud vastuvõtja Mudellugejaks, kes on „õnnestumistingimuste kogum, mis on tekstiliselt määratletud ja mille tingimused peavad olema rahuldatud selleks, et tekst saaks oma potentsiaalses sisus täielikult aktualiseeruda.“ (Samas: 69) Ja teiselt poolt loob empiiriline lugeja hüpoteesi Mudelautorist, mis „on tõlgenduslik hüpotees, mis tekib siis, kui kõnesoleva teksti põhiselt ehitatakse üles tekstistrateegia subjekt, aga mitte siis, kui hüpoteesiks on väljaspool tekstistrateegiat olev empiiriline subjekt, kes võib-olla tahtis või mõtles või kavatses tahta muid asju kui need, mida tekst, suhestudes koodidega, millega ta haakub, oma Mudellugejale ütleb.“ (Samas: 71) Laiemalt vaadeldes tuleks Mudellugejat pidada teksti tähenduspotentsiaali aktualiseerimise dominandiks, selmet postuleerida staatiline tõemonopoli kandja.

lugeja tõlgendusele, ehkki tekst harilikult tahab, et teda mõistetakse küllaltki selgepiiriliselt ja ühemõtteliselt. Tekst tahab, et keegi aitaks tal funktsioneerida. (Samas: 59)⁴⁶

Kahest tsitaadist võime tuletada kaks igasugusele lüngale omast tunnust:

1. Lünk nõuab aktualiseerijat, kelleks enamasti on (Mudel)lugeja. Aktualiseerija nõue põhineb arusaamal, et lünk on aktualiseeritud (iserlikult öeldes *determineeritud*) elementide vahelise seose aktualisatsioon.
2. Lünk on täidetud lugejapoolse sisendiga, mida genereerib tekst ise.

Ja sellest kerkib omakorda esile kolm küsimust. Esmalt, missuguse materjaliga lugeja lüngad täidab (kuidas kvalitatiivselt piiritleda lisaväärtust, mille vastuvõtja juurde paneb), ja kuidas puuduolevat täpsemalt määratleda, missugune element (omadus, sündmus, indiviidsus jne) on valge laik, tühik, mitte-öeldu? Sellest omakorda, kas väljenduse pinnal eksplitsiitselt ja ühemõtteliselt artikleeritud tekstimaterjal (formaalne, semantiline vms) võiks mõnest perspektiivist või mõnelt tasandilt vaadates olla jällegi määramatu või lünk? Ja viimaks, kas lünk võib eksisteerida mingil ajahetkel ilma, et ta juba oleks lisaväärtusega täidetud?

Kui küsimus seisneks üksnes autori poolt genereeritud tähenduses, mis „pealispinnal, väljenduse pinnal esile ei tule“, siis võiks kõige hõlpsamini analüüsida – juba palju analüüsitud ja käsitletud – anneksiooniperioodi kirjandust ja tsensuuri tingimustes n-ö ridade vahelt lugemist, kus oluline tähendus või teksti teleoloogia ilmnes mitte-öeldus; aga siinkohal oleme võtnud hoiaku – mida Eco ka kinnitab –, et lünk ja määramatus on teksti kui sellise omadus. Mis ei tähenda mõistagi, et mainitud poliitiline implikatuur poleks näide lünga ilmnemisest ja toimimisest, vastuoksa, tegemist on hea näitega lünga olemuslikust dünaamikast: tekst postuleerib lugeja ootushorisoni, mida eksplitsiitse materjaliga ei täideta, aga ootushorisoni ja eksplitsiitselt markeeritu võrdluses ilmneb viimases lünk, mis võib Mudellugejagi jaoks olla teksti keskne sisu. Või teisiti sõnastades: tekst genereerib *topic*-u, milleni jõudmiseks on tarvis intertekstuaalset kompetentsi (inferentsiaalseid käike), aga mida propositsionaalselt ei esitata^{47, 48}. Sellisel juhul genereerib tekst topeltmudellugeja, kuivõrd ühelt poolt peab ta olema

⁴⁶ Kuigi esiti tundub, et Eco räägiks just kui empiirilisest autorist, tuleks valged laigud ja tühikud liigitada Mudela autori tekstistrateegia valda.

⁴⁷ Vt. võrrand (5) – autori teleoloogia erineb tekstis esitatud informatsioonist; ja võrrand (20) – teksti eeldatav sisu lahknub eksplitsiitselt postuleeritud sisust.

⁴⁸ Pierre Macherey kasutab ideoloogilistest tingimustest lähtuvat tekstis ilmnevat vaikimist näiteks mõistega mitte-öeldu [*non-dit*]: Ideoloogia „toob kaasa maailma kohta käivate faktide vältimise või varjamise ja sedakaudu kehtestab narratiivis erilist laadi vaigistamise. Samuti on tegemist tekstuaalsete pingekohtadega – vaikused, lüngad, väljajätud –, mis lubavad kriitikul näha, kus ja kuidas on ideoloogia narratiivis tööle hakanud.“ (Williams 2005: 284) Tegu on laia kirjandusteoreetilise küsimusega –

vastuvõetav valitsevale ideoloogiale (lähima tsensuuri) ja samal ajal edastama (kätkeva endas, andma mõista) kontraideoloogilist teemat. Topeltnudellugeja avab kirjandusruumilise lünga, kus omavahelises pingeväljas on kahe eri lugemisstrateegiaga Mudellugejad, kusjuures mõlemat genereerib tekst ise⁴⁹.

Kui viimane näide esindas ideoloogilist tasandit, siis sama dünaamika kehtib arusaadavalt ka eeldatavate tabuteemade vältimise ja laiemat tekstipinda haarava insinuaatiivsuse kohta. Mõeldes Tõnu Õnnepalu romaanidele *Piiririik* (Tode: 1993) ja *Hind* (Õnnepalu: 1995), näeme samuti, kuidas arvestatava entsüklopeedilise kompetentsiga lugeja (kes seejuures eri aegadel ei tarvitse olla ilmtingimata Mudellugeja) jaoks on vähemasti üks keskseid *topic*-uid seotud homoseksuaalsusega. Kuigi *Piiririik* teemat eksplitsiitselt ei käsitle, vaid pigemini annab pidevalt mõista, võib peategelase vähese soolise markeerimise – esimesed poolsada lehekülge viitavad peategelase soole vaid kaudselt – ja karjuva vihjelisuse liigitada üheselt homoseksuaalse temaatika tagajärjeks (selgelt homoerootilisi stseene esineb romaanis vaid üks, peategelase normatiivsusest erinev seksuaalsus tuleb esile häguselt). *Hinnas* sõltub samuti palju lugeja entsüklopeediast: välisministeeriumis töötava peategelase Joonatani nimi võib mõnele lugejale jääda juhuslikuks valikuks, paljudele seevastu seostub see (eeskätt johtuvalt teemast, autorist ja tema varasemast romaanist) otseselt Vana Testamendi Joonataniga, kelle suhet Taavetiga tõlgendatakse sageli homoerootilisena.⁵⁰

Piiririigi puhul ilmneb lünk tekstipinnal esitatud informatsiooni ja lugeja selle põhjal loodava *topic*-u erinevuses – kuna Mudellugeja kui aktualiseerija perspektiiv johtub *topic*-ust kui teksti virtuaalsest mõõtmest, näib leksemaatiline pealispind lünklik. Lünk on seega täidetud teksti poolt genereeritud *topic*-u informatsiooniga. *Hinnas* on küsimus lüngast pisut komplitseeritum, kuivõrd Joonatani sümbolne määratlemine sõltub lugeja intertekstuaalsest

iseäranis aktuaalne näiteks postkolonialistlikes ja traumakirjanduse uurimustes –, millel pikemalt siinkohal ei peatu.

⁴⁹ Vt. võrrand (13) – sõltuvalt perspektiivist on üks kahest Mudellugejast n-ö partikulaarne lugeja, mis lahknivad Mudellugeja ja partikulaarse lugeja konkretisatsioonid. Kusjuures, kui arvestada lugeja loodava *topic*-uga, võib hõlpsasti liigitada jutustaja ebausaldusväärseks, sest Mudellugeja (kes loeb ridade vahelt) jaoks lahknivad implitsiitne jutustaja ja jutustaja (vt. võrrand (19)) ning tekstist johtuv eeldus jagatavast informatsioonist ja jutustaja esitatud informatsioon (vt. võrrand (20)). Anneksiooniperioodil elanud lugeja kirjutaks sellele pelgast intuitsioonist alla – eksplitsiitseid fakte ei saanud sageli usaldada.

⁵⁰ Sellesama sümbolse kuu leiame kirjandusväljalt mujalgi. Otseselt seostub see Andrus Kasemaa pühendustega 2008. aasta luulekogus *Poeedirahu* („Joonatanile ja rebastele“) (Kasemaa 2008: 3) ning aasta hiljem ilmunud luuleraamatus *Lagunemine* („rebastele ja Joonatanile / kellele ma olen lubanud pühendada / kõik oma kogud ja autoriõigused“) (Kasemaa 2009: 5). Muide, näiteks soome keelde on *Hind* tõlgitudki pealkirjaga *Joonatanin kirja*. Õnnepalu/Tode 1990. aastatel ilmunud kolme romaani tegelaste androgüünsust ja sedakaudu homoseksuaalsuse representatsiooni analüüsib põhjalikumalt Eve Annuk (Annuk 1999).

kompetentsist, mida on keeruline üks-üheselt võrdsustada Mudellugeja omaga. Leksemaatiline pealispind pakub võimaluse semantiline potentsiaal aktualiseerida kvantitatiivselt erineva inferentsiaalse sisendiga. Lünk ilmneb lugemisprotsessis aga üksnes juhul, kui lugeja samastab Joonatani homoseksuaalse sümboliga (lünga tekitab lugeja sisend) ja alles siis avaneb eksplitseeritu ja *topic*’u vaheline erinevus. Kõrgemal analüütilisel tasandil ilmneb lünk kahe eri lugemisviisi (või –strateegia) võrdluses – kui lünga aktualiseerib näiteks kognitivist, kes uurib erinevaid empiirilisi lugemisi, satuvad omavahelisse pingevälja kvantitatiivselt suure ja väiksema entsüklopeedilise teadmusega lugejad, ning võrdluses ilmneb lugejatevaheline erinevus ja väiksema kompetentsiga lugeja loodud *topic*’u puudulikkus. Joonatani-näidet iseloomustab kaks samaaegset aga erinevat tasandil moodustuvat lünka, mille tunnused on sellised: i) aktualiseerija on Mudellugeja, seose loob leksemaatilise pealispinna ja lugeja *topic*’u erinevus; ii) aktualiseerija on analüütik, seose loob kahe erineva teadmusega lugeja *topic*’u erinevus.⁵¹

Võib täheldada, et Mudellugeja on eeskätt *Piiririigi* puhul ajas muutunud. Kui 1990. aastate esimesel poolel polnud lugejaskond veel homoseksuaalsuse representeerimisega ilmsesti harjunud, siis praeguseks võtab romaani Mudellugeja temaatikat iseenesestmõistetavalt.⁵² Niisiis tundub, et kui veel raamatu ilmumise ajal oleks Ingarden pidanud homoseksuaalsust määramatuseks ja Doležel lüngaks, siis tänapäeval enam mitte, kuivõrd autor ja tema tekstide tõlgendused on lugejaile teada, teisenenud on suhtumine homoseksuaalsusesse ja selle representatsiooni (Ingarden liigitaks selle tänapäeval presupositsiooniliseks faktiks ja Doležel implitsiitseks faktiks). Iser ja Eco liigitaksid näite lünga valda mõlemal perioodil. Järeldus: lünga olemasolu võib sõltuda sotsiaal-ajaloolistest tingimustest, lugemisajast ja –keskkonnast (**lünk = Mudellugeja tõlgendus ajal a – Mudellugeja tõlgendus ajal b (30)**, kus kaks Mudellugejat erinevad teineteisest)⁵³.

Kui aga selline insinuaatiivsus liigitada lünga valda, tuleks sedasama teha ka traditsioonilise allegooriaga. On ju allegooriline representatsioon üks kõige selgemaid näiteid olukorrast, mida Eco kirjeldas – leksemaatilisel pealispinnal ei mainita objekti (referenti, sündmust, iseloomujoont jne), mis on tegelikult (teose teleoloogia seisukohalt) keskmes, ja

⁵¹ Standardse akadeemilise tõlgenduse [*standard academic interpretation*; SAI] ja tegeliku lugemise vahelist lünka analüüsib näiteks James Phelan, kelle arvates „lünk lugemise ja SAI vahel seisneb selles, et akadeemilised tõlgendajad ei jälgi oma abstraktsiooni esitades lugemise paljutasandilisust“. (Phelan 1996: 176)

⁵² Vt. võrrand (5) – erinevad autori teleoloogia ja autori teleoloogia realisatsioon tekstis; ja võrrand (13) – erinevad implitsiitse lugeja ning partikulaarse lugeja konkretisatsioon.

⁵³ Lugeja ajalisele ja kogukondlikule kuuluvusele keskenduvad tõlgendusprotsessi analüüsides vastavalt Jauss ja Fish.

mille lugeja peab aktualiseerima. Ja kui juba allegooria, siis tegelikult muidugi igasugune implikatuur. Esimeses peatükis välja toodud Lotmani lähenemisest luule ja proosa erisuse kohta selgub, et luuleline väljendus suudab lisaks tähenduse vahendamisele, edasiandmisele seda ka genereerida (propositsiooni tähenduse kvantiteet on suurem kui tavapropositsioonil). Kaude ilmneb implikatuuri lünklikkus juba Eco mainitud ilukirjandusliku teksti tunnusel, mis põhineb laiemate tekstikorpuste suuremal tähendusel võrreldes üksikelementide tähenduse summaga⁵⁴; sest laiemate tekstikorpuste kvantitatiivselt suurem tähendus annab (sisuliselt hermeneutilise ringi dünaamikale alludes) tähendust juurde ka üksikelementidele. Ja kui juba igasugune implikatuur sisaldab loomuldasa lünka, siis üks võib iga sõna pidada vähemasti mingist perspektiivist lüngaks. Ja just seda üritabki käesolev peatükk Eco abiga teha.

Nähtub, et Eco nägemus seoses lugeja kaasaloova funktsiooni ja lugeja tekstile reageerimise mehhanismidega langeb vähemasti kõige üldisemates aspektides kokku esimeses peatükis käsitletud teoreetiliste nägemustega (Ingarden, Iser, Doležel). See annab alust tekstipragmaatilise suuna kaudu lünga käsitlemise jätkamiseks.

Eco armastab 70ndatel ja 80ndatel rõhutada, et tekst on laisk mehhanism ning et paljudel tasanditel tuleb tegeleda eeskätt presupositsiooni ja propositsiooni vahelise suhtega. Kuivõrd tekst „on laisk mehhanism, mis nõuab lugejalt tugevat koostöötahtet, et täita tühikuid, nii-öelda valgeid laiike nii ütlemata jäetus kui ka juba-ära-öeldus, siis pole tekst midagi muud kui presupositsiooniline mehhanism.“ (Samas) Ülal toodud juhtudel näeme igatahes, et lünk ongi täidetud lugejapoolsete presupositsioonidega, mis seoses mingi tasandi kui taustsüsteemiga loob mulje puuduvast. Järeldus: lünk on täidetud lugejapoolsete presupositsioonidega. Provisooriselt võib esitada võrrandi: **lünk = presupositsioon – propositsioon (31)**, kus lünk tähistab sisuliselt hälbivaid, *topic*-usse mitte ulatuvaid või n-ö ebaõnnestunud presupositsioone⁵⁵.

„Presupositsioon“ on kogu uurimuse üks võtmemõisteid ja seda võimaldab siinses töös mõistele omistatav lai tähendusväli. Esimese peatüki lõpus toin välja Doleželi kaksikjaotuse mõiste tähendusväljast: nn. Strawsani loogika ja pragmaatikal põhinev suund. „Presupositsioon“ (näiteks eelmises võrrandis) kätkeb magistritöös mõlemat lähenemist. Eco

⁵⁴ Vt. võrrand (6) – elementide semantiline tähendus üheskoos erineb üksikelementide semantiliste tähenduste summast; ja võrrand (27) – erinevad eksplitsiitsete faktide semantiline tähendus üheskoos ja eksplitsiitsete faktide semantiline tähendus eraldi.

⁵⁵ Ülesehituselt on tegu kolme varem esitatud võrrandi analoogiga: (2) – erinevad lugeja teksti poolt genereeritud tõlgendus ja tekstis eksplitsiitselt esitatud informatsioon; (4) – erinevad koherentse narratiivi ülesehituseks tarvilik informatsioon ja tekstis esitatud informatsioon; (14) erinevad teose potentsiaal ja kirjapandud osa.

toob välja mitmeid erisuguseid presupositsiooni esinemisvorme ja jõuab järeldusele: „Muidugi, kui kõiki neid nähtusi vaadelda juhtumitena, mille puhul tekst talletab oma sisu virtuaalses seisundis, jäädes ootama lugeja kaastööd, et see lõplikult teostada, siis võib ka edaspidi rääkida presupositsioonidest, sest lõppude lõpuks miski ju ühendab neid eri protsesse, ja see miski on tõsiasi, et tekst on alati mingil viisil *tõrges*.“ (Samas: 33) Ühesõnaga, „presupositsioon“ kätkeb endas niisama suurt tähendusvälja nagu verb, millest ta tuleneb – need on teksti genereeritud eeldused kõikvõimalikel tasanditel (eelteadmised, *topic*, hüpoteesid jne).

Eco sõnastab enda jaoks keske teoreetilise küsimuse sedaviisi: „Niisiis me peame otsustama, kuidas tekst, mis on iseenesest lõpmatu, võiks genereerida ainult neid tõlgendusi, mis on tema strateegias ette nähtud.“ (Samas: 94)⁵⁶ Üksnes sedakaudu on võimalik läheneda ka siinse magistritöö põhiküsimusele, kuidas piiritleda eri tekstilistel tasanditel lünka ja milline on lünga iseloom. Võtan esiti vaatluse alla, missuguseid lekseemile vastava semeemi omadusi Mudellugeja aktualiseerib.

2.2 Lünga piiritlemine semeemi omaduste näitel

Eco käsitleb lekseemi kui reeglit või juhust ning leksemaatiline väli omistab talle võimaluse tekstis funktsioneerimiseks (Samas: 31). Semeemi olemuse võtab ta kokku nii: „(N)iisuguses semantikas, mille orientiiriks on tema tekstuaalne teostus, *peab semeem ilmnema virtuaalse tekstina ja tekst ise pole midagi muud kui semeemi ekspansioon* (tegelikult on tekst paljude semeemide ekspansioon, aga teoreetiliselt on otstarbekam eeldada, et teksti saab taandada üheainsa keske semeemi ekspansiooniks[]).“ (Samas: 31)

Esmapilgul näikse Eco käsitlusele sobivat lihtne võrrand: lünk = lekseem – semeem. Näib, et otstarbekam oleks lekseem võrrandist sootuks elimineerida, kuivõrd tegu on puhtformaalse tasandiga, mis ei sisalda veel aktualiseerimisprotsessi, teksti virtuaalset mõõdet (mida aktualiseerija nõue endas kätkeb). Pakun esialgu välja hoopis võrrandi: **lünk = semeem – semeemi narkoosis omadused – aktualiseeritud seem (32)**⁵⁷.

⁵⁶ Suurel määral jääb küsimus siinses uurimuses retooriliseks. Vähemasti selles mõttes, et püstitatud küsimusele, millele on viimase poolsajandi vältel antud kirjandusteoorias rohkelt erinevaid ja üksteisega vastuollu minevaid vastuseid ja millele on lähenetud eri perspektiividest, ei vastata üheselt. Ses mõttes on tegu filosoofilise küsimuspüstitusega – eesmärk on küsimusele vastata, teades siiski, et ammendava vastuseni jõudmine muudaks küsimuse automaatselt läbikukkunuks (mitte-filosoofiliseks). Sedasama võib väita mantrana üha ja aina esile kerkiva küsimuse kohta teksti struktuuri kuuluvast ja teksti struktuuri mitte-kuuluvast.

⁵⁷ Kokku olen esitanud 32 võrrandit. Nagu ilmselt juba selge, võib sääraseid võrrandeid koostada lõputult. Oluline oli koondada kriitiline hulk võrrandeid, mis ilmestaksid lünga erinevaid ilmutisi ja

Vaatleme võrrandi seletuseks hakatuseks ühte katkendit Jaan Krossi novelli *Eesti iseloom* algusest, kus mina-jutustaja kirjeldab lapsepõlvkodu ümbrust. Tähelepanu keskmes on lekseem */tuletorn/*.

Üleval Lasnamäe pangal, peaaegu maja kohal, seisis põhjapoolne Tallinna kahest peamisest **tuletornist**. Ma ütlen *seisis* sellepärast, et **tuletorn** seisab ju endiselt, aga maja pole enam ammu olemas, vähemalt mitte seda, kus ma sündisin. Ja **tuletorni** meenutan, jaa, võibolla lihtsalt nostalgias, lihtsalt igatsusest heidutamata järele, millega ta korrapäraselt süttiv valgus läbi mu lapsepõlve pimeduste ja hämaruste kinnitas **kaotsis asjade kohalolu**. Ja lisaks meenutan tuletorni veel sellepärast, et üks sellega seotud seik, üks omaaegse Tallinna peaaegu et üldtuntud veidrus oli maja asendi tõttu mulle ehk veel lähemal kui paljudele: **tuletorni** plekiga löödud kere oli juba tollal menningvärviga kaetud ja **punane kui laevapõhi**. (Kross 2004: 145-146)

Eco kinnitab, et mingile lekseemile sattudes ei aktualiseerita sugugi kõik vastava semeemi omadused: „Normaaljuhtumite korral jäävad semeemi omadused virtuaalseteks, see tähendab, et need on lihtsalt lugeja entsüklopeediasse talletatud ja see on lugejal käepärast, et neid siis, nii nagu teksti kulgemine nõuab, järk-järgult aktualiseerida. See tähendab, et lugeja eksplitseerib sellest, mis jääb semantilisel kätkeks või implitseerituks, ainult selle, mida tal vaja läheb. Seda tehes ta **võimendab osasid omadusi, osasid aga tuimestab**.“ (Eco: 93) Lugeja ei aktualiseeri sugugi kõiki lekseemile */tuletorn/* vastava semeemi omadusi. Toodud katkendi esimeses lauses võetakse valdav osa semeemi omadustest ekstentsionaalselt sulgudesse (pelgalt markeeritakse tuletorni olemasolu), kuivõrd lugejal puudub täpsem informatsioon, missugused omadused on funktsionaalsed (kui partikulaarne lugeja võib esimese hooga lekseemist suisa üle libiseda, tähelepanuta jätta, siis Mudellugeja nii ei käitu). Teises lauses suuri muutusi aktualiseerimises ei toimu, markeeritakse vaid tuletorni olemasolu olulisus. Küll aga kolmandas. Kuivõrd novelli esimeses lõigus väidetakse: „Aga jumal hoidku: see, mida jutustatakse, sõltub ju alati rohkem sellest, kes jutustab, kui sellest, kes või mis või, ütleme, *kelle kaotsiolek* on jutustuse aineks“ (Kross 2004: 145), on lugeja saanud tekstilt juhise aktualiseerida semeemi ehituslike ja geograafiliste omaduste asemel sümboolsed omadused. Katkendi lõpus implitseerib kaotsis olemisega kõrvu */laevapõhi/* laevahukku, mis seejuures naaseb nii otseselt Arturi väidetava laevahuku kui ka korduvate viidete kaudu hiljem pidevalt novelli temaatikasse. Mõne lause järel saab Mudellugeja juba selgemalt otsustada, missugused omadused on tarvilikud. Aegamisi selgub, et tuletorni metafoor on ülimalt tihe, haakudes novelli läbiva korrelaadiga (*Onu Artur on kadunud* – korrapäraselt naasev lause, mis kinnitab Arturi kui kaotsiolija kohalolu), pimeduses (nii ajaloolise paratamatuse kui ka mineviku kui

avaks sedakaudu võimaluse jõuda lünka kui nähtust iseloomustavate tunnusteni. Kõik toodud võrrandid on nii esitamisjärjekorras kui ka süstematiseeritult toodud peatüki lõpus.

sellise mõistes) orienteerumise ja laevahukuga, mida paratamatult implitseerib võrdlus punase laevapõhjaga.

Niisiis aktualiseerib lugeja lekseemile vastava semeemi omadustest sageli vaid väikese osa, suur osa võimalikest omadustest jääb narkoosi alla. /*Tuletorni*/ puhul ei ole tarvis aktualiseerida ehituslikke peensusi ega geograafilisi iseärasusi, vaid funktsionaliseerida metafoorsed omadused.

Radikaalne kaksikjaotus (narkoosis; aktualiseeritud) on problemaatiline – nimelt pole sugugi kõik metafoorsed omadused võrdse funktsionaalsusastmega, rääkimata sellest, et kõik mitte-metafoorsed omadused oleksid automaatselt narkoosi all. Nagu toodud katkendist nähtub, võivad osa seeme olla üpris umbmäärase funktsionaalsusastmega, omadused varieeruvad igal hetkel ja nende ärksus teiseneb lugemise vältel. Kui lugeja aktualiseerib mõne konkreetse seemi, toimub teiste narkoosi all mitte-olevate omaduste tuimenemine.

Just seetõttu on oluline Eco käsitus omaduste võimenduse-tuimuse astmest, mida kaude võis järeldada enamiku magistritöö esimese peatüki käsitlustest. Määramatuse ja lõnga puhul pole omadusi võimalik radikaalselt jagada olemasolevateks ja mitte-olemasolevateks, pigemini tuleks arvestada nende funktsionaalsusastet. Nii on mõni omadus lugemisaja olevis olulisem, mängib suuremat rolli *topic*'u loomisel (ja sedakaudu just *topic*'u tõttu), teine jällegi väiksemat. Aktualiseeritavad omadused ja omaduste aktualiseerimine sõltuvad lugeja loodavast *topic*'ust, mille „eritlemine tähendab hüpoteesi tegemist teatud regulaarsuste kohta tekstuaalses käitumises. Seda tüüpi regulaarsus on ühtlasi see, mis meie arvamus järgi fikseerib nii *teksti sidususe* piirid kui ka tingimused.“ (Samas: 96-97)

Sellest johtuvalt väidan, et üheski partikulaarses situatsioonis ei saagi ammendavalt määratleda Mudellugeja ja teksti suhtes tekstipinnal ilmneva lõnga piirjooni, vaid et tegu on pigemini pingeväljaga, omaduste tugevuse või tõenäosusastmega. Teisisõnu, küsimus on selles, kuivõrd tuimestatud või kuivõrd võimendatud on mingi omadus või element, mitte aga kas omadus on absoluutselt tuim või absoluutselt võimendatud (jäädavalt narkoosis). Üldistades, funktsionaalsuselt mingil ajahetkel mitte-ärksad omadused liigitan lõnga valda kuuluvaks.

Kohates esimest korda konsul Buddenbrooki, markeeritakse ta tegelasena, kes on meessoost, kes on konsul. Meessoost inimene sisaldab rohkelt omadusi (anatoomilised ja füsioloogilised tunnused, kultuurilised assotsiatsioonid jne, nende tunnuste hulgas ka pea ja silmade olemasolu), aga valdav osa omadustest hoitakse narkoosi all (võetakse sulgudesse). Konsuli juuksevärv aktualiseeruks Mudellugeja jaoks alles hetkel, mil see muutuks funktsionaalseks, aga seni hoitakse see lugeja entsüklopeedias. „Teisalt pole narkoosi alla pandud omadused sugugi mitte elimineeritud omadused. Neid ei kinnitata eksplitsiitselt, aga

neid ka ei eitata.“ (Samas: 94) Uue informatsiooni pideva laekumise kaudu aktualiseeritakse üha uusi omadusi, mis varem olid n-ö narkoosi all (või tuimad), samas kui teisi omadusi jällegi taandatakse. „Sest diskursiivsed struktuurid tuleb aktualiseerida teksti *topic*’u või *topic*’ute kohta tehtud hüpoteesi valguses.“ (Samas: 94) Seega võib väita, et objekti (täielikult) narkoosi all olevad omadused ei kuulu teksti struktuuri, aga nende olemasolu samal ajal ei eitata, ja lisaks, et suure osa semeemi omaduste puhul on tegemist aktualiseerimise ja narkoosi all olemise vahepeale jääva staadiumiga. Saadud kolmikjaotus (narkoos – vahepealsus – aktualiseeritus) kattub mudelina Doleželi kolmikjaotusega (lünk – implitsiitne fakt – eksplitsiitne fakt), sest nagu juba võimalike maailmade tutvustuses rõhutatud, käsitan siinses uurimuses Doleželi „lünka“ valdavalt tekstistruktuuri mitte-kuuluvana ja „implitsiitset fakti“ lüngana. Erinevus seisneb selles, et Doleželi jaotus on staatiline, ei arvesta lünga erineva energeetilise tugevusega ega lünga pideva võimenduse-tuimuseastme kõikumisega kogu lugemisprotsessi vältel.

Iseri ja Fishi vahelises vaidluses näikse Eco sümpaatia kuuluvat viimasele – tõepoolest, keeruline on väita, et mõni objekt oleks tekstis täielikult antud. Määramatus ilmneb iga lekseemi ja iga seose puhul. Küsimus on vaid – taas –, kuidas seda piiritleda. Iseasi muidugi, kui pidada kirjandusteosesse kuuluvaks ka trükimusta leheküljel ilma tõlgendusliku aspektita (mida Iser seejuures lõppeks ka teeb), aga kaldun arvama, et targem oleks tint ja paber oma füüsilisel kujul jätta n-ö tavategelikkusesse.

Keskendun praegusel juhul peamiselt semeemi omaduste aktualiseerimisprotsessi dünaamikale, mitte niivõrd erinevate lekseemide või seemide käitumismehhanismide erisustele. On siiski selge, et nii esmapilgul samaväärsed omadused kui ka lekseemid võivad toimida erinevalt.⁵⁸ Hea näite pakub Juhan Liivi kuuluis luuletus *Eile nägin ma Eestimaad*:

⁵⁸ Viimastel kümnenditel on aga just seda tüüpi lünga-teoreetilised uurimused kõige sagedasemad. Kognitiivses narratoloogias keskendutakse empiiriliste lugejate konkretisatsioonide erisusele, mis võivad varieeruda lõputute erisuguste mõjutate tõttu (alates süntaktilisest ülesehitusest ja omadussõnade kasutamisest (epiteediga täiendatud nime mäletatakse kauem, aktualiseeritakse intensiivsemalt), lõpetades kas või lugemiskeskonna (ilus ilm; halb ilm) ja kujutise võrkkestale tekkimise varieeruvuse mõjudega). Kuivõrd sinne magistritöö loodab kanda sissejuhatavat funktsiooni ja samal ajal teha üldistavamaid järeldusi, pole partikulaarsed lugemised esiplaanil. Seejuures Mudellugeja ja partikulaarsete lugejate konkretisatsioonid võivad radikaalselt lahkned. Meenutades Doleželi näidet peeso mainimise kaudu Hispaania tegevuskohana aktualiseerimisest, siis tegelikkuses leiame selliseid kvaliteetseid mudellugejalikke lugemisi haruharva. Näiteks lauses „Meest pussitas arhitekt“ aktualiseerib Mudellugeja noa olemasolu, enamik empiirilisi lugemisi selleni aga ei jõua. (Gerrig 2010: 19-37)

Eile nägin ma Eestimaad!
Nägin hurtsikuid, saunasid,
nägin pagaasi ja paunasid,
väljal kivivõsa aunasid –
eile nägin ma Eestimaad!

Eile nägin ma Eestimaad!
Lagunud talumajasid!
Oh kui rammetuid rajasid!
Kadaka-, lepavõsasad!
Eile nägin ma Eestimaad!

Eile nägin ma Eestimaad!
Põõsastikud ja võsad kõik
suikumise ja näotuse paik,
vaimuilm nii hämaras, vaik -
eile nägin ma Eestimaad!
(Liiv 2013: 252)

Praegu pole olulised niivõrd ajaloolised teisendused, mille luuletus on läbi teinud, vaid kahte liiki ütle matajätmised, mis võivad mõjutada lugeja arusaama representeeritud stseenist. Kuna narratoloogilist kaksikjaotust näitamine-jutustamine rakendades on luuletus tugevalt näitamise poole kaldu, suureneb lugeja jaoks kohalolu-efekt, rongisõitu kujutatakse vaimusilmas üpris konkreetset ette. Võime püstitada küsimuse, mille ühes põgusas ja provokatiivses analüüsis (Merilai 2014: 159-161)⁵⁹ juba püstitasin – mis aastaajaga on tegemist? Teisisõnu, kas tegemist on suvise päiksepaistelise või ehk hoopis talvise melanhoolse atmosfääriga? Aastaaega pole luuletuses markeeritud. *Kivivõsa aunad* viitavad pigem suvisele perioodile.⁶⁰ Kirjanduslukku süüvides selgub, et tegemist on jaanuari alguses kirjutatud luuletusega. Ja tõepoolest, ükski tekstis osutatud omadus või objekt ei välista talve. Tegemist on mitmetise lüngaga: ühelt poolt erineb empiirilise autori postuleeritud Mudellugeja ettekujutus teksti poolt genereeritud Mudellugeja omast (ilmselt eeldas empiiriline autor – kui ta midagi ülepea eeldas –, et stseeni mõistetakse talvena; lugeja jaoks on tegemist pigem suvise representatsiooniga), teisalt ilmneb, et mitte-ambivalentse kujutluse tekkeks on üks marker puudu. Järeldub, et esmapilgul justkui samaväärsed omadused (talvine-suvine) on käitumuslikult põhimõtteliselt erinevad – kui suve ei tule tekstis täpsustada, siis talv nõuab enda markeerimist (võime muidugi eeldada, et selline jaotus kehtib piisavalt soojade piirkondade kohta, põhjapolaarjoone taga oma iglus Liivi lugev saam kujutab ilmselt ette lumisemat rongisõitu).

⁵⁹ Mainitud lühianalüüsis väitsin robustselt, et kirjanduse ruum on koherentne füüsikalise ruumiga ning et klassikalisel füüsikasse kuuluv kaksikjaotus ainet ja väljast on sisuliselt üks üheselt transformeeritav kirjandusväljale, kus vastavad poolused oleksid objekt (sõnad, tähendused) ja lünk. Mõistagi on tegemist pelga analoogiaga, mil on oma loogika – vähemasti käesoleva käsitluse perspektiivist – siiski olemas: pole ju lünk siinkohal olemuselt midagi muud kui vastastikmõju, mis võib potentsiaalselt tekitada millegi puudumise mulje, aga mis on siiski erisuguse materjaliga täidetud (presupositsioonid jne). Oluline on märkida põhimõtteliselt erinevust, mida mainib ka Eco: „Kultuurimaailm on sisustatud maailm, aga mitte seetõttu pole see substantiline. Öelda, et seesugust sisustatud maailma saab kirjeldada indiviidide ja omaduste terminite ei tähenda, et sellele peab tingimata kohaldama mingit substantilisust.“ (Eco 2005: 134) Ehk siis, fiktsionaalne ruum ja lünk on mõlemad täidetud, aga mitte substantiliselt selle füüsikalises tähenduses.

⁶⁰ Vaieldamatult mängib luuletuse puhul aastaaja määratlemisel rolli ansambel Ruja Ott Arderi teisendatud sõnadele tehtud samanimeline populaarne pala, kus pole aastaaega küll samuti eksplitsiitselt markeeritud, aga osutusega näiteks soome saunadele assotsieerub pigemini suvine periood.

Samas luuletuses leidub teinegi väljajätt, mis toob puuduoleva kaudu esile määramatuse. Kui kõrvale jätta luuletust läbiv korduv värss, pole viimases kolmandas stroofis markeeritud aega – kaks esimest stroofi (esimene eksplitsiitselt: nägin; teine kaude partitiivi kasutamisega) viitavad mineviku representeerimisele, kolmanda stroofi nominatiiv enam mitte. Viimase stroofi ajavorm sõltub seega *topic*’ust – kui selleks on näiteks Eestimaa vaimuhämaruse representeerimine loodusobjektide kaudu, tuleks viimast stroofi lugeda olevikus. Lünga olemasolu sõltub *topic*’ust. Eeldan, et luuletuses on vähemasti kaks Mudellugejat, kellest üks arvestab viimases stroofis tugeva induktsiooniga, millega varasemad osutused projitseeritakse kultuuriruumile tervikuna ning sedakaudu hindab viimase stroofi olevikuliseks (*tänaseks* mõtteks laiemast olevikust); ning teine järeldab kahe eelneva stroofi põhjal lineaarsuse vajalikkust, mille põhjal ka viimase stroofi hinnangulised osutused kuuluvad rongisõiduga samasse ja partikulaarsesse päeva (*eilsesse*) ning stroof püsib jätkuvalt minevikus. Esimesel juhul on *topic*’uks eesti kultuuriruumi üldine hämarus, teisel aga rongisõidu ajal tekkiv mulje. Esimesel juhul avastab Mudellugeja viimase stroofi erisuse eelmistest ning grammatilise aja eksplitsiitse markeerimise puudumise. Mudellugeja aktualiseerib lünga leksemaatilisel pealispinnal (puudub ajaline määratletus), mis põhineb eelmiste stroofide ja loodava hüpoteesi ehk *topic*’u vahelisel suhtel. Teine *topic* aga seesugust lünka ei produtseeri, kuivõrd senise luuletuse ja korduvate värsside põhjal otsustab Mudellugeja kaastekstilisel ajavormi (ajalise markeri puudumine kui lünga avaldumine sellisel juhul küll eksisteerib, aga seda madalamal tasandil). Eri samaväärselt tõeste *topic*’ute olemasolu võib ingardenlikult pidada määramatuseks. Tegemist on juhtumiga, kus mõlemal viisil lugemine pole korruga võimalik (semiootiliselt lähenedes on need denotatiivselt väljajätvad isotoopiad), küll aga võib lugeja aktualiseerida ka määramatuse (arvestada, et ambivalentsus on pidada silmas mõlema lugemisviisi võimalikkust).

Kordan üle semeemi omaduste analüüsis ilmnenu kaks olulist tunnust:

- i) Lünk on aktualiseerija kontekstipõhiste (piiratud hulga) presupositsiooniliste sisendite hulk, mis tühistatakse (lünk) või millel on sama tõeväärtus (määramatus)⁶¹;
- ii) presupositsioonilise sisendina käsitatakse siinkohal semeemi omadusi, mille hulk ja funktsionaalsusaste pole absoluutselt määratletavad. Seega on iga võrrandi puhul tegemist mudeliga, korrektsem oleks kõneleda eri omaduste tuimuse-aktiivsuse

⁶¹ Mõistete „lünk“ ja „määramatus“ eristusega siinne magistritöö ei tegele. Määramatuse all pean kitsamalt silmas lünga erijuhtu, kui mingid omadused pole üheselt määratletavad; laiemalt on tegemist sünonüümidega.

astmest – lünk on pingeväli, mis koosneb eri energeetilise tugevusega piirkondadest. Seesama kehtib ka laiemate tekstikorpuste kohta.

Nende kahe tunnusega väga sarnastele järeldusele jõudis oma bakalaureusetöös ka Aune Ainson. Esimeses peatükis toodud katkendis väidab Ainson, et „(l)ünk on juba täidetud ja ka samal ajal pidevalt veel enam, uuesti ja ümber täituv. Ta pole mitte passiivne ja tühi, vaid juba laetud, ning selle tõttu end ja ümbritsevat (re)konstrueeriv“. Erinevust siinse uurimuse ja Ainsoni lähenemise vahel peegeldab viimase väljendus *(re)konstrueeriv*, mis viitab lünga aktiivsusele. Siin on lünk aga lugemisakti (ja sedakaudu representatsiooni kui sellise) paratamatu osa, elementidevaheline vastastikmõju, mille aktualiseerija aktualiseerib ühes vastastikku mõjutavate elementidega. Sellest johtuvalt võiks väita, et lünk on ehk hoopis *(re)konstrueeruv*.

Omaduste funktsionaalsusastme määramiseks läheb tarvis kaas-teksti ja asjaolusid⁶², nagu Liivi luuletuse teise Mudellugeja ajavormi määratlemisel. Nõnda ei teki ühelgi lugejal probleeme mõistmisega, et järgnevas lauses on *tädi Lulli* ja *oma pruut* üks ja seesama tegelane: „Esimesel korral, kui onu Artur tädi Lulliga Mäekaldasse ilmus ja oma pruuti tutvustas – võibolla oli ta sel puhul kübekese võtnud ka –, ei võtnud seda keegi tõsiselt.“ (Kross 2004: 149) Lulli võimalikest omadustest aktualiseeritakse kaastekstiliselt sedakaudu S-omadus (struktuuraalselt oluline omadus) olla Arturi naine.

Sarnane dünaamika – aga väiksemal tekstuaalsel tasandil – ilmneb semantiliselt tühja koopula puhul, millele sai põgusas lingvistilise suuna ülevaates juba osutatud. Eestikeelses propositsioonis *maja on punane* ei kanna predikaatverb omaette kvaliteediga väärtust, võrdluseks vene keeles: *дом красный* [*maja punane*] – puudub verb. Joonistub välja kummaline loogika, kus kahe lause võrdluses võime eri perspektiiviasetusega leida mõlemas lünga. Nii markeerib venekeelses lauses lünka puuduv predikaatverb, mille iga vastuvõtja kontekstuaalselt lisab; eestikeelses lauses markeerib lünka olemasolev predikaatverb, mille olemasolu ei kanna märkimisväärt semantilist funktsiooni. Võime pisut liialdades väita – ja arvestades, et sama loogika kehtib ka laiemate tekstikorpuste puhul –, et esimesel juhul on lünk

⁶² Eco eristab mõisted „kaas-tekst“, „kontekst“ ja „asjaolud“. Näiteks lekseem /*tädi*/ võib tähistada nii sugulussidet kui ka väikese lapse hellitavat lisandit kõigile naisterahvastele; seega võib ta esineda kahes erinevas kaas-tekstis: „Nii et kui mingi sõna kaas-esineb koos teiste sõnadega (see tähendab kui kontekstuaalne valik teostub), siis on meil tegemist kaas-tekstiga. Kontekstuaalsed valikud näevad ette võimalikke kontekste: kui need realiseeruvad, realiseeruvad nad kaas-tekstina.“ (Eco 2005: 25) Asjaolud on seotud võimalustega, et mingi sõna ilmub seoses lausumise asjaoludega. „Narratiivset tüüpi tekstides kalduvad asjaolud, kuna need on esitatud verbaalselt, kontekstidega ühte sulama.“ (Samas)

täidetud presupositsioonilise (semantilise) materjaliga, teisel aga formaalse materjaliga; esimesel juhul ilmneb lünk aga vastupidi formaalselt, teisel semantiliselt. Järelikult: lünk võib olla täidetud nii presupositsioonilise kui ka formaalse materjaliga.

Lünk ilmneb ka juhul, kui eesti- ja venekeelne lause teineteisest isoleerida. Venekeelse propositsiooni (*maja _punane*) puhul võime koostada sama võrrandi, mis sai esitatud esimeses peatükis lingvistilise suuna osutuses – lünk põhineb semantiliselt täieliku propositsiooni lekseemide hulga ja eksplitsioneeritud lekseemide hulga erinevusel (vt. võrrand (11)). Eestikeelses lauses tuleks „semantiliselt täieliku propositsiooni“ lekseemide hulk asendada „semantiliselt vajaliku“ lekseemide hulgaga. Saame jaburavõitu võrrandi: lünk = kaks lekseemi – kolm lekseemi; ja sellest lausa totruse: lünk = – (verb). Mõistagi ei kanna lünk negatiivset väärtust. Tegemist on olukorraga, kus lünk ilmneb semantilise tähenduse perspektiivist, millest eestikeelne lause hõlbib eksplitsiitselt esitatud verbi ulatuses. Tundub ilmne, et otstarbekam on kõikides võrrandites arvestada lünga absoluutväärtusega.

Veel kaks näidet *Eesti iseloomust*, kus lünk ilmneb kaastekstiliselt. Mõlemal juhul tajub Mudellugeja puuduolevat.

Mina-jutustaja kirjeldab olukorda, kui Artur on väidetavalt hukkunud: „Ma ei mäleta, kuidas vanaisa ja vanaema, aga onu Otto ja minu isa ja ema **ja tädid, Marie ja Paula, eks ole**, ja viiulimängija Eizinš, kui ta jälle Tallinna sõitis, harjusid ütleva: „Artur sai meil 29-nda talvel Atlandil hukka –“ (Kross 2004: 155) *Eks ole* rõhutab Anna (kolmanda tädi) puudumist, tema mainimatajätmist. Ühe nime puudumine ilmneb ka ilma, aga teksti rõhutatud markeering süvendab teadmist mitte-mainitud tegelase erisusest. Kaastekstiliselt saab Mudellugeja aru, et tekst ei rõhuta lauses niivõrd Marie ja Paula käitumist, vaid seda, et Anna käitus teisiti. Lünk seisneb eksplitsiitse artikuleeringu ja Mudellugeja jaoks keske sisulise informatsiooni erinevuses, väljendub keske informatsiooni puudumises leksemaatilisel pealispinnal, ja on täidetud lugeja kaastekstilise kompetentsuse põhise presupositsiooniga.

Teises näites ilmneb lünk mina-jutustaja teadmistes. Anna, kelle erilisel suhtumisel oma venda Arturisse on novellis määrav ja keskne roll, mõtteid ja käitumist antakse edasi sageli tugeva vihjelisusega. Vaatame järgmist katkendit, kus kirjeldatakse Arturi värsket abikaasat: „Ja tollaseis läikivates ihukarva siidsukkades jalgu, just nagu liiga suuri jalgu, ja pruune kõrge kontsaga rihmikkingi, mis pidid tõstma tädi Lulli onu Arturiga vaat et ühepikkuseks. **Ma ei tea, kelle tähelepanek see oli**, aga midagi just nagu lubamatut oli sellega nenditud.“ (Samas: 151) Mudellugeja jaoks kuulub hinnang ilma igasuguse kahtluseta Annale, aga mina-jutustaja seda justkui ei tea. Lünk ilmneb mina-jutustaja teadmistes, kui need satuvad suhtesse Mudellugeja

teadmistega. Aktualiseerija määrab kaastekstiliselt mainitud tähelepaneku tegija, mis omakorda läheb mina-jutustaja väitega vastuollu.⁶³

Kui viimane näide tõi esile lünga mina-jutustaja ja Mudellugeja teadmiste vahel, siis sama loogika võib esineda ka tegelaste ja Mudellugeja ning tegelaste ja jutustaja teadmiste erinevuses. Esimest näitlikustab Eco *Punamütsikese* abil – Punamütsike arvab, et voodis on vanaema, lugeja teab juba eelnevalt, et voodis on vanaemaks maskeerunud hunt. „Seega esitab faabula meile kahesuguse asjade seisu, millest ühe põhjal on voodis hunt ja teise põhjal vanaema.“ (Eco 2005: 137) Ilmneb vastuolu tegelase ja lugeja teadmiste vahel, mis mõlemad on teksti genereeritud.⁶⁴ See näide kandub otsapidi aga juba orientiirmaailma (antud juhul tegelikkus) ja narratiivimaailma (antud juhul fiktsionaalse Punamütsikese läbielamised ühel traagilisel päeval, mil hukkus nii tema kui ka tema fiktsionaalne vanaema) käsitlusse.

2.3 Lünk orientiir- ja narratiivimaailma pingeväljas

Punamütsikese-näide kuulub võimalike maailmade teooriasse, mille raames tegeleb Eco ka orientiir- ja narratiivimaailma vahelise seose ja ülekandega. Indiviidsuste ülekanne tegelikkusest fiktsiooni on kokku võetav Mary-Laure Ryani varem juba põgusalt mainitud „minimaalse kõrvalekalde printsiibiga“, mis Eco sõnastuses kõlab nõnda: „Võimalik maailm asetub suures osas lugeja entsüklopeedia „tegelikule“ maailmale. Aga see asetumine pole hädavajalik mitte ainult ökonoomsuse printsiibist, vaid ka radikaalsematest teoreetilistest põhjustest lähtudes.“ (Samas: 138-139) Toimuda võib kõrvalekalle (tavaliselt lähtub see tekstis pelgalt osutatud või nimetatud omadusest), aga muud omadused ja indiviidsused laenatakse orientiirmaailmast. Mehis Heinsaare novellis *Kõhkleja Bernard* (Heinsaar 2010: 106-111) evib peategelane küll ühte omadust (mille füsioloogilis-anatoomilisi põhjuseid mõistagi ei avata), mida orientiirmaailmas (antud juhul tavategelikkuses) inimestel ei esine – nimelt kipub Bernard Supilinna tänavail poolduma –, aga see ei sega lugejal omistamast Bernardile kõik muud omadused vastavalt orientiirmaailmale.

Kusjuures sedagi võib pidada orientiirmaailma perspektiivist lüngaks, kuivõrd kahe maailma võrdluses ilmneb ülekande puudulikkus. Aga kuna orientiirmaailmas

⁶³ Vt. võrrand (7) – ilmneb lünk tegutseva ja teadva subjekti vahel; võrrand (8) – erinevad lugeja ja teksti (antud juhul konkreetsemalt jutustaja) teadmised; ja võrrand (19) – erinevad jutustaja ning implitsiitse autori jagatav informatsioon.

⁶⁴ Vt. ka võrrand (7) – erinevad teadva ja tegutseva subjekti informatsioon; ja võrrand (8) – erinevad lugeja ja teksti teadmised.

pooldumisomadus puudub, „tõlgitakse see ümber [narratiivimaailma] olemuslike omaduste terminitesse“ (Eco 2005: 169-170).

Ülekanne toimub vaid funktsionaalsete omadustega. Nagu semeemi omaduste aktualiseerimise puhul selgus, jääb suurem osa indiviidsusi või omadusi narkoosi alla. Ilmneb, et ülekandest hoolimata on võimalik maailm alati ebatäielik (vähemasti reaalsusega võrreldes): „Võimatu pole mitte ainult täielikku alternatiivset maailma kehtestada, võimatu on ka „tegelikku“ maailma täielikuna kirjeldada. Ka puhtformaalsest vaatepunktist on raske esitada mingi maksimaalse ja täieliku asjade seisu ammendavat kirjeldust (kui üldse, siis võib postuleerida tühjade maailma hulga).“ (Samas: 139) Postuleerida mõistagi võib, aga tühjade maailmade kirjeldamine näib sedasamuti võimatu.

Just võimalikkus piirduda nimetamisega ja sedakaudu olemuslike põhjuste n-ö peitmine või võimalikkus saada maailma konstrueerimisel hakkama ilma sellise maailma olemasoluks tegelikult vajaminevate tunnusteta, on üks narratiivsete lünkade tekkimise viljakas allikas. Iseloomustab ju nii antiikkirjandust (aja-, koha- ja tegevusühtsus) kui ka viktoriaanlikku kirjandust ja romantismi aegruumiline vaakumlikkus – tegevus toimub muust keskkonnast isoleeritud ruumis, näiteks keskklassi majas (*Pride and Prejudice*) või metsiku looduse keskel (*Wuthering Heights*). Viimane, Emily Brontë romaan (Brontë 1974), iseloomustab suuresti ka Sternbergi ajutist lünka – peategelane Heathcliff lahkub talust ja naaseb aastaid hiljem jõuka härrasmehena, vaid õige pisut antakse romaanis retrospektiivselt teada, kuidasmoodi on toimunud Heathcliffi muutumine, mis paneb aluse hilisemale kättemaksule. Tekib ajaline ja ruumiline lünk – peategelase muutus toimub väljaspool tegevuse keskkonda ja muutust ei kirjeldata.

Indiviidsuste ja omaduste mainimatajätmist, pelka kaudset mõistaandmist kohtab sageli näiteks teaduslikus fantastikas, kus tegelikkusest radikaalselt erinevat otseselt ei representeerita, vaid antakse sageli vaid aimu tundmatusest johtuvatest tunnustest⁶⁵. Seesama loogika kehtib ühtlasi Godot' tegelaskuju kohta, kuivõrd keskmis on temast johtuvad tunnused, Godot kui sümbolne tegelane, tundmatu ise ilmu. Kui orientiirmaailmaks on lugejat ümbritsev füüsiline tegelikkus, jõuame tagasi võrranditeni, mis põhinevad fiktsiooni ja tegelikkuse erisusel⁶⁶.

⁶⁵ Ilmselt meenub paljudele esmajoones poola kirjaniku Stanisław Lemi kultusromaan *Solaris* (1961), kus võõra planeedi otsest kirjeldamist lükatakse lakkamatult edasi.

⁶⁶ Vt. võrrand (1) ja (28) – erinevad tegelikkus ja representatsioon; ja võrrand (27) – erinevad täielik ja mittetäielik maailm.

Mis puutub Eco arusaama võimatusest tegelikku või võimalikku maailma täielikult kirjeldada ja seda ette kujutada, siis näikse sobituvad ka Iseri arvamus, et mentaalne pilt sisaldab vähem üksikdetalle kui tegelikkuses esineva objekti tajumine (nägemine), aga vaieldamatult on lugejal võimalus konsuli või kõhkleva Bernardi juukse- ning silmavärvi visuaalselt ette kujutada. Ja mitte ainult, sedakaudu võib see edasises lugemisprotsessis muutuda funktsionaalseks. Tõepoolest on küsitav (nagu juba kognitivismi-eelsed teoreetikud – teiste hulgas Jean-Paul Sartre – väitsid), kas ja mil määral lugejad ülepea visuaalseid mentaalseid kujutisi loovad. Mis puutub konsul Buddenbrooki, siis siinkirjutaja markeeris tegelase üpris alguses iseenda vanaisana. Sulgudesse võetud vanaisa kujutist võib pidada asendusreferendiks. Oluline on seejuures, et paljud tunnused kujuteldaval Buddenbrookil ei kattunud romaanis isegi eksplitsiitselt esitatud omadustega, aga see ei sega adekvaatset lugemisprotsessi: kujutluses on Buddenbrook (nagu vanaisagi) kiilakas, aga see ei takista lugejal teadmast, et tal on näiteks hallid juuksed. Küll aga muutub vastavalt uue informatsiooni tüübile asendusreferendi fookus – kord on ta kujutluses kaugemal ja hägusem, teisel jällegi lähemal ja näha on vaid juuksetuust (kuigi tal pole juukseid), vahel jällegi pelk abstraktne kuju –, asendusreferendi eesmärk on hoida lugemisprotsessi sidusa, terviklikuna, milleks kasutatakse fookusnihkeid, mis põhinevad just funktsionaalsete indiviiduste, omaduste fookusesse seadmisel. Lugeja võib kasutada visuaalseks kujutluseks tuttavaid elemente, hägustada neid ja säilitada isegi siis, kui tunnused ei kattu representatsioonis esitatud informatsiooniga.

Heaks näiteks on ekraniseeringute mõju lugemisele. Kuigi *Toomas Nipernaadi* ainetel tehtud filmis oli Tõnu Kark oluliselt erinev August Gailiti kujutatud peategelasest, siis romaani lugedes ei sega vastuolud näitleja asendusreferendiks võtmist (mida seejuures valdav osa neist, kes on filmi näinud enne romaani lugemist, ilmselt tavaliselt ka teeb). Siingi võib rakendada Ryani printsiipi (asendusreferendilt kui orientiirmaailmalt laenatakse kõik tunnused, välja arvatud vastuolulised), aga antud juhul käitub tegelikkusena fiktsionaalne representatsioon kui kirjelduslikult järgnev ning seda suhtes tegeliku, väljakujunenud mentaalse kujutluspildiga.

Sellest tulenevalt näib täitmisprotsessi kaudu lünga või määramatuse olemuse määramise võimalikkus üpris küsitav. Kui lugeja ja teksti koostöös võib konkretisatsioon minna tekstis eksplitsiitselt esitatud faktidega vastuollu, on protsessi arbitraarsus liiane. Pigemini tuleks markeerida – taas – lünga kui suhte olemus ja tunnused ning missuguste tasandite ja detailide vastastikmõjuga on tegemist, sest lõppeks taandub lünga täpsem piiritlemine ikkagi küsimusele, mis on tekstistruktuuri kuuluv ja mis mitte: „Konstrueerida mingit maailma tähendab omistada mingile antud indiviidusele mingid omadused. Äkki tuleks öelda, et osa neist omadustest on teiste suhtes eelistatavamad – koguni „vajalikumad“, – mida oleks teistega

võrreldes ühtlasi raskem narkoosi alla panna?“ (Samas: 143) Jällegi selgub, et ranget piiritlemist, missugused omadused kuuluvad üksnes narkoosi alla, pole võimalik teha. Eco küsimus meenutab Iseri poleemikat Ingardeni teooriale. Lõppeks on ju ikkagi selge, et – vaatamata Mudellugeja kui staatilise abstraktsiooni kasutamisele – kirjutab tekst vähemasti kaastekstiliselt ette, missuguseid omadusi võiks aktualiseerida ja missugused pole tarvilikud ning et ilmselt ei suuda ükski tekst teha seda absoluutselt. Empiirilised lugemised on nagunii läbinisti idiosünkraatilised. Eco nägemuse kontekstis võib asendusreferendi näite muidugi kõrvale visata, sest see vastab küll tõele, aga Eco ei arvesta empiiriliste lugemistega, vaid keskendub üldisemale dünaamikale, võttes arvesse üksnes Mudellugeja kui teksti struktuuri kätketud tõlgendusmehhanismi. Ometi, vähemalt kaude tuleks arvestada, et loodav mentaalne pilt – olgu see kui tahes abstraktne – võib funktsionaalsus- ja ökonoomsusläve saavutada ka eksplitsiitsete tekstijuhistega vastuollu minnes.

Kui osa omadustest on üleliigsed, jäävad narkoosi alla (konsuli silmavärv), siis suur osa omadusi pole küll eksplitsiitselt esitatud, aga nende olemasolus ei saa kahelda. Paljusid omadusi pole mõtet esitada, sest need on juba kätketud mõne objekti esitamisega nii ehk naa eksplitseeritud omadusena, „aja ja ruumi säästmiseks me jätame entsüklopeedias eksplitseerimata need omadused, mis entsüklopeedia on juba salvestanud *hüperonüümilist* laadi kirjade all“ (Samas: 145), nagu näiteks Bernardi suutlikkus kõndida, tema jalgade olemasolu. Kokkuvõttes on tarvis ikkagi arvestada mingi omaduse funktsiooni: „Ütleme niisiis, et mingi indiviidsuse omaduste kirjeldamisel tekstimaailmas on meie huvi eelistada neid omadusi, mis osutuvad *olemuslikeks topic'* u suhtes.“ (Samas: 148) „Tekstuaalne *topic* kehtestab, milliseid omadusi arvesse võtta: kõik muud, ka siis, kui neid ei eitata, paneb autor narkoosi alla ja need on ka lugeja poolt narkoosi alla pandavad.“ (Samas: 151) Nõnda toimuvad Mudellugeja orientiirmaailmast ülekanded üksnes vajalike indiviidsuste ja omaduste raames, sest: „(t)ekstuaalne *topic* määrab ära, milline peab olema kõnesoleva maailma minimaalne struktuur. Too struktuur ei saa eales olla globaalne ja lõpetatud, vaid see esitleb (kõnesoleva maailma) mingit *profiili* või mingit *perspektiivi*. Profiil osutub vajalikuks mingi antud tekstiosise tõlgendamiseks.“ (Samas: 148)

Eco toob esile orientiirmaailma ja faabula maailma vahelise ligipääsetavuse kolm võimalikku viisi:

1. „Lugeja võib võrrelda orientiirmaailma faabula eri staadiumidega, püüdes mõista, kuivõrd neis aset leiduv vastab tõenäosuskriteeriumidele.“ (Samas: 168) Mudellugeja hindab vastavalt faabula staadiumile, kui tõenäoline on näiteks, et Artur sai 1929. aastal Atlandil hukka. Suhe põhineb lüngal, kuivõrd tõukeks on (vajaliku) informatsiooni

puudumine ja seda eeskätt vastavalt orientiirmaailma informatsioonile. Erinevus faabula maailma ja orientiirmaailma vahel paneb ennustama, täitma ajutisi lünkasid vastavalt tõenäosusele, mis põhineb orientiirmaailma loogikal.⁶⁷ Raskendatud on üldise *topic*-u loomine, kompensatsiooniks luuakse võimalikke maailmu (mis võis juhtuda? mis võiks tulevikus juhtuda? mis on juba toimunud?). Ilmneb taas, et süžee ja faabula erinevus tingib laiemate tekstikorpuste puhul lakkamatult ajutisi lünkasid.

2. „Lugeja võib võrrelda tekstimaailma *eri* orientiirmaailmadega.“ (168) Lünk põhineb tegelikkuses toimunud muutustel – kui Anna jäägitu pühendumus vennale tundub 30. ja 40. aastate kontekstis normaalne, siis käesoleval sajandil juba tagurlik (mitte et tagurlik oleks vennaarmastus kui selline, aga lugeja võiks tänapäeval soovitada sugulastel suunata tegelane Anna psühholoogilisele ravile). Sama toimub eri propositsioonidele tõeväärtuse omistamise puhul. Lihtne näide (kus seejuures ilmneb kaastekstuaalse kompetentsuse vajalikkus) olukorrast, kui vanaema hakkab *Eesti iseloomus* rääkima tolle aja kontekstis poliitiliselt ebakorrektselt. Jutustaja vahendab reaktsiooni: „Meil oli vanaisa aiaäri aegadest saadik telefon seajamas kirjutuslaual. Onu Otto tõusis kiiresti ja tõi kõrvaltoast diivanilt kaks sohvatatja ning surus need telefonile peale.“ (Kross 2004: 161) Otto tegevus implitseerib hirmu, kardetakse, et isegi laual seisva telefoni kaudu on võimalik pealt kuulata. Kui tänapäeval viitaks tegevus hullumeelsusele, ebausule või lihtsalt lollusele, siis 1940. aasta septembrikuus okupatsiooni tingimustes mitte.⁶⁸

Sama loogika kehtib muidugi ka sotsiaal-ajaloolise konteksti mõju kohta tõlgendusprotsessis, millest johtub tekstipragmaatika elementaarne vajalikkus. Kui võõrast kultuuriruumist tulnud inimene üritab tõlgendada ansambel Ruja laulust värsses „Mida Juku ei õpi, / seda Juhan ei tea“, jääb ta indiviidsuste hulga määratlemisega vaieldamatult jänni, arvates ilmselt, et tegu on kahe eri isikuga (mistõttu jääb lause arusaamatuks) – Mudellugeja mõistab, et väide puudutab ühte isikut eri aegadel.

3. „Kirjandusžanrile vastavalt võib lugeja konstrueerida mitmesuguseid orientiirmaailmu (...) Seega määrab narratiivse žanri kohta formuleeritud hüpotees kindlaks konstrueeritavate orientiirmaailmade valiku.“ (Samas: 168) Lugeja konstrueerib

⁶⁷ Sellest tulenevad lüngad, mida peegeldavad näiteks järgmised võrrandid: (3) – erinevad teksti ja lugeja horisont; (15) – erinevad varasema teksti semantiline väärtus uue informatsiooni sisenedes ja varasema teksti semantiline väärtus; ja (26) – erinevad jutustaja postuleeritud asjade seis ajahetkel a ja jutustaja postuleeritud asjade seis ajahetkel b.

⁶⁸ Viimane väide on teksti perspektiivist esitatud variant võrrandist (30) – erinevad Mudellugeja tõlgendus ajal a ja Mudellugeja tõlgendus ajal b.

vastavalt inferentsiaalsete käikudega omandatud informatsioonile ning varasemale lugemiskogemusele entsüklopeedia. Mudellugeja teab kohe novelli alguses, et tegu on fiktsiooniga, mis põhineb krossilikult ajaloolistel teemadel, millest johtuvalt konstrueeritakse ka lugemisstrateegia, piiratakse vajalikke omadusi ja potentsiaalselt aktualiseeritavaid seeme. Nõnda ei eeldata loodavates hüpoteesides midagi üleloomulikku (näiteks et Artur tavatseb tuletorni juurde sattudes poolduda), aga samas arvestatakse, et fiktsioonile kohaselt peaks Arturi kadumine tegema novelli lõpus läbi kunstilise pöörde. Kuna hüpoteesid põhinevad varasemal kogemusel vastavast žanrist, siis intertekstuaalse kapatsiteedi põhjal luuakse ka *topic*'uid, mis orientiirmaailmadena võivad sedasamuti n-ö ebaõnnestuda. Sellise dünaamikaga toimib lünga piiritlemine kõikidel narratiivi tasanditel.

Joonistub välja astmeline dünaamika:

1. (Mudel)lugeja loob tekstis paikneva informatsiooni põhjal *topic*'u ehk virtuaalse mõõtme, mis vastab kõige üldisematele küsimustele (nt. mis on teema? mis juhtus Arturiga?).
2. *Topic*'ust johtuvalt kitseneb indiviidsuste ja omaduste hulk ning semeemide vajalike omaduste hulk (enamik omadusi jääb narkoosi, ülejäänud on aktualiseeritud erineva tugevusega).
3. Pingesituatsioonides, kui põhjuste ja tagajärgede postuleerimiseks pole piisavalt informatsiooni ent tekst nõuab postuleerimist, konstrueerib Mudellugeja hüpoteese, võimalikke maailmu.

Võimalik maailm on juba loomuldasa presupositsiooniline, osutan siinkohal kolmele protsessuaalselt hierarhilisele tasandile, kuidas see seostub lüngaga (protsessuaalsus on seotud ilmlemise järgnevusega, kolm tasandit võivad hiljem ajaliselt kattuda):

1. Võimalik maailm põhineb lüngal kui teksti poolt genereeritud vajadusel midagi teada, millele tekst mingis faabula staadiumis eksplitsiitselt ei vasta. (Antud juhul ei lähe arvesse faabula kui üks võimalik maailm, millel on objektiivne alus tekstipinnal.) Seejuures võimalik maailm ei evi eksplitsiitselt ja üheselt määratletavat tuge leksemaatilisel pealispinnal, mistõttu liigitub see juba põhimõtteliselt lüngaga või määramatuse kategooriasse.
2. Võimalik maailm suhestub *topic*'uga ning lugemisaja olevis ilmneb sedakaudu kaks eri hüpoteesi, mis mõlemad on teineteise perspektiivist lünklikud. Kui tekst nõuab võimalikku maailma, pole *topic* piisavalt hõlmav, võimalik maailm seevastu näib selles piires hõlmavam; *topic*'u perspektiivist on lünklik võimalik maailm, mille hüpoteetiline

olemus tingib maailma sisustatavate indiviidsuste ja olemuste nõrkuse (tegu on küll realiseerunud võimalikkusega, aga tekstuaalselt pole see rangelt võttes tõene)⁶⁹.

3. Võimalik maailm on indiviidsustega sisustatud, aga faabula arenedes võib see minna vastuollu tekstis edaspidi esitatud informatsiooniga, mistõttu muutub see n-ö häälbivaks presupositsiooniks. Tegemist on sellisel juhul ajutise lüngaga, mis esialgu lüngana ei käitunud (lünka ruumiline lokatsioon aktualiseeritakse). Sama dünaamika ilmnes korduvalt esimese peatüki käsitlustes – juba süžee ja faabula erinevus toodab häälbivaid presupositsioone (vt. võrrand (17))⁷⁰, sama võib väita ka igasuguse omaduse kohta, mis vastavalt uue informatsiooni sisenemisel muudab paratamatult semeemi omaduste aktualiseerituse taset.

Ka Eco väidab, et võimalik maailm pole „tekstisemiootika vaatevinklist mitte tühi hulk, vaid hoopis *täis* hulk, või – kasutades sellealases kirjanduses levinud väljendit – *sisustatud* maailm. Sellepärast ei pea rääkima võimalike maailmade abstraktsetest tüüpidest, milles ei sisaldu indiviidsuste nimistuid, vaid vastupidi „tiinetest“ maailmadest, milles meil tuleb tuvastada nii indiviidsusi kui omadusi.“ (Samas: 131)

Võtan ülevaاتlikult kokku orientiirmaailma ja faabula maailma vahelistest ülekannetest ilmnenu näited lüngast:

1. Orientiirmaailma ja faabula staadiumi suhe; aktualiseerijaks on Mudellugeja; tõukeks on vajaliku informatsiooni puudumine tekstikoes.
2. Orientiirmaailmade ajaloolis-sotsiaalne erinevus; aktualiseerijaks on Mudellugeja; tõukeks on intertekstuaalse ruumi ja tegelikkuse teisenemine ajas.
3. Žanriliigitusel põhineva orientiirmaailma ja aktualisatsiooni erinevus; aktualiseerijaks on Mudellugeja; tõukeks on viimase intertekstuaalne kompetents.

Hetkeks tuleks veel naasta eelduste (ja sedakaudu omaduste erisuse) olemuse juurde. Nimelt kirjutab Eco võimalike maailmade analüüsi raames, et „(o)n erinevus selle vahel, mis on entsüklopeedia põhiselt (*semantiliselt*) eeldatud ja selle vahel, mis on teksti interpreteerimise protsessis *pragmaatiliselt* eeldatud.“ (Samas: 151-152) Eristus on oluline. Selle magistritöö raames on kahe eelduse erinevus põhjendatav vastavalt osalise ja täieliku presupositsioonilise loomusega: kui esimesel variant (semantiline eeldus) sisaldab nii aktualiseeritud seeme kui ka

⁶⁹ Ilmneb, et lünka väärtus (mis näiliselt tundub lünka lokatsioonina) sõltub aktualiseerija perspektiiviasetusest. Sellele keskendun peatüki lõpus (vt. 2.8).

⁷⁰ Vt. ka võrrand (15) – varasema teksti semantiline väärtus teiseneb uue informatsiooni laekumisega; võrrand (24) – muutub jutustaja arusaam asjade seisust; ja võrrand (26) – muutub jutustaja postuleeritud informatsioon.

erineva funktsionaalsusastmega omadusi, siis pragmaatilised eeldused põhinevad täielikult inferentsiaalsetel käikudel, lugemiskogemusel ja pragmaatilistel hüpoteesidel.

Semeemi omaduste näitel selgus, et lünga piirjooni pole võimalik absoluutselt markeerida, tegemist on pingeväljaga, kus elementidel on erinev aktiivsus- ja funktsionaalsusaste. Liikusin alapeatükis laiemale tekstuaalsele tasandile, osutasin, et lisaks kaas-tekstile ja kontekstile konkretiseerib lünga piirjooni, lünka kuuluvaid omadusi ja nende aktiivsust ka narratiivimaailma pingeväli orientiirmaailmaga (tegelikkus, žanriline konventsionaalne lugemisstrateegia jne). Kui semeemi omaduste puhul seisnes lünga piiritlemine kaastekstiliselt funktsionaalsete seemide (spontaansel) määratlemisel, siis pingeväli orientiirmaailmaga tegi ühelt poolt sedasama, aga teisalt sundis lugejat loodud *topic*'u põhjal postuleerima hüpoteese, konstrueerima võimalikke maailmu. Tinglikult võib eristada kaks erisugust lünga materjali, mis haakub Doleželi kaksikjaotusega (ekstensionaalne ja intensionaalne informatsioon) – omadused, objektide atribuudid, mis määratakse kaas-teksti põhjal, ja konstrueeritud ennustused, mis nõuavad jõulisemaid inferentsiaalseid käike. Semeemi omaduste kontekstuaalse piiritlemine ning orientiir- ja narratiivimaailma analüüs käsitles valdavalt ajalises mõttes staatilist situatsiooni. Küll aga sai mitut puhku rõhutatud, et lünk on pidevas teisenemises, võnkumises, omadused muutuvad nii kvalitatiivselt kui ka kvantitatiivselt. Just ajalise faktoriga tegeleb järgmine alapeatükk.

2.4 Lünga retrospektiivsus ja retroaktiivsus

Juba */tuletorni/* ja Buddenbrooki näidetest ilmnes, et semeemi vajalikud omadused ja nende tuimuse-aktiivsuse aste muutuvad pidevalt vastavalt uuele informatsioonile. Protsess on pidev iga sõna, väljendi ja lause puhul, mis teksti edenedes muutuvad vastavalt kontekstile, kaastekstiliselt. *Topic*'u kui virtuaalse mõõtme teisenedes muutub ka omaduste olulisus, nende võimendumine, tuimenemine ja funktsioon laiemalt pole staatilised. Vastavalt kontekstile võib toimuda narkoosis omaduse aktiveerimine või vastupidi (nagu muuhulgas kinnitas võimaliku maailma staatuse võimalik teisenemine). Sellelt põhjalt näib, et Sternbergi käsitlus ajutisest lüngast ei ilmne olemuslikult mitte üksnes laiemate tekstikorpuste puhul, vaid seesama ajutine määramatus on iga semeemi puhul paratamatu – narkoosi alla jääb valdav osa lekseemidele vastavate semeemide omadustest, suuresti on tegemist lakkamatu tagasivaatava nähtusega, kus uus informatsioon kontekstualiseerib varasemat ning sestap aktualiseerib loodava *topic*'u

põhjal funktsionaalseid omadusi ning sellesama loogika alusel ka taandab osa omadusi, seeme. Samamoodi sisaldab *Eesti iseloomus* Mäekalda kodu ümbritseva keskkonna kirjeldus rohkelt viiteid novelli põhiteemadele ja –intriigidele, nõudes lugejalt sümbolite hilisemat tõlgitsemist. Võti hilisema tähendusega täitmise vajaduseks on antud vihjamisi nostalgia, minevikusuunalisuse kaudu. Nostalgia kinnitab lugejale, et minevikku suunatus saab hiljem põhjendatud, sellega rõhutatakse vajadust võtta olulised sümbolid sulgudesse. Eelnevalt keske teemana esitatud küsimus kaotsiolekust (*kelle kaotsiolek*) konkretiseeritakse (*korrapäraselt süttiv valgus läbi mu lapsepõlve pimeduste ja hämaruste kinnitas kaotsis asjade kohalolu*).

Ühe huvitava pooleldi ekfraatilise – ekfraasi alla liigitumine on antud juhul küll tõlgendamise küsimus – pakub Krossi novell *Kolmandad mäed*, mis jutustab muuhulgas Johann Köleri tehtud Tallinna Kaarli kiriku apsiidivõlvi fresko– ühtlasi Eesti esimese monumentaalmaali – *Kutsuv Õnnistegija* valmimisest. Nimelt otsustab Köler novelli alguses trotsist aadlike suhtumise vastu maalida kutsarit, keda ta kirjeldab sedaviisi: „Päevitanud, tõmmukas, kergelt võõramaine nägu. Imeselgete joontega nägu. Peaaegu piibellikult puhas. Aga ei ülepea palvevennalik, mis säherduse näo korral siinmaal just nagu ainuüksi võimalik paistis, vaid mõjukas ja igast vaeleavadusest prii. Tõsijutt. Ja ikkagi oma talumeheliku näoga ja valge särgikaelusega pruuni habeme all ja heinapepredega kodukootud kuuel ja saapatökati ja hobuste lõhnaga samaaegu hästi lähedane.“ (Kross 1999: 180-181) Alles hiljem selgub, et kutsarist saabki Õnnistegija visuaalne prototüüp. Seega võime läheneda sedaviisi – Kross võtab fresko aluseks ja kirjeldab selle põhjal kutsarit, kellest novelli arenedes saabki maalil kujutatu prototüüp. Süžee loob seega ootamatu lünga, kui mainitud tunnused (kutsari kui indiviidsuse omadused) funktsionaliseeruvad novelli lõpus.

Lünga väärtus teiseneb lakkamatult retrospektiivselt.

Selline retrospektiivsus põhineb aga lünga tekkeprotsessi põhimõttelisel retroaktiivsusel. Mõtteliseks alghoiakuks on viimasena esitatud võrrand, kus lünga väärtus on semeemi omadused, mis ei ole narkoosis ega aktualiseeritud (vt. võrrand (32)). Mudellugeja aktualiseerib vastavalt kaas-tekstile ja kontekstile semeemist piiratud arvu omadusi, mille aktualiseerimise järel piiritletakse ka lüngaks klassifitseeruvad omadused. Teisisõnu, lünk pole tekkinud enne, kui pole aktualiseerinud see, mis pole lünk (aktualiseeritud omadus) – vahepealses staadiumis omadused tekivad pärast aktualiseeritud omadusi (õieti küll füüsiliselt samal ajal ja spontaanselt, aga põhjuslikult järgnevalt). Alles siis, kui seem aktualiseerub, tekib tagantjärele lünk (tuimemad seemid).

Presupositsioon kui lünga väljaline ülesehitusmaterjal viib meid – ja seda vähemasti olemusliku dünaamika vaatepunktist – võimalikkuse kategooria juurde. Jaak Tomberg (Tomberg 2010) näitab Henri Bergsoni ja Gilles Deleuze'i abiga ilmekalt, kuidas lihtempiiriline, argine arusaam võimalikkuse suhtest tegelikkusega on loogiliselt ekslik. Argine arusaam seisneb selles, et „(t)egelikkuks saanud võimalikkused kehtestavad (...) igal järgmisel hetkel uue võimalikkuste horisondi, millest siis omakorda ühed teostuvad ja teised mitte jne – parasjagu horisondil terendavate võimaluste amplituud kujundab end pidevalt ümber. Niimoodi paistab ajalooline tegelikkus põhjuslik-järgnevuslike sündmuste lineaarse ahelana; võimalikkus ja tegelikkus (paratamatus) on aga hierarhilises suhtes.“ (Samas: 71)

Retroaktiivsus ilmneb, kui loobuda n-ö lihtempiirilise dünaamikast – alles aktualiseeritud omadused loovad lünga. (Näitlikustades (samas: 71, 73), lihtempiiriline nägemus: (1) võimalikkus → tegelikkus (→ võimalikkus → tegelikkus → jne...); ja n-ö tegelik dünaamika: (2) võimalikkus ← tegelikkus.) Tomberg kirjutab: „Bergson ja Deleuze kinnitavad niimoodi ühelt poolt ilmselget tõsiasja, et võimalikkus on olemasoleva tegelikkuse (paratamatuse) omamoodi „optiline teisend“, kujutelm, mis rajaneb rangelt sellel, mis juba teostunud, ent näitavad teiselt poolt ka seda, et ehkki oleviku pinnalt manatakse esile tulevikulisi võimalikkusi, ei ole ükski asi võimalik enne, kui ta on tegelik. (...) (P)aratamatus jääb oma kogutervikus üle alles siis, kui lõpmatutest võimalikkustest lahutatakse kõik peale ühe. Võimalikkus on loomult kehatu, kuid lõpmatu; paratamatus aga loomult vormitud, ent ainitine. Need tõdemused viivad äärmusliku lõppjäreldotseni „võimalikkuse tegelikustumise“ kohta: „teatud võimaluste“ teostumisel ehk paratamatuseks saamisel ei jää kõrvale mitte „teatud hulk“ teisi võimalusi, vaid võimalikkus kui potentsiaalselt lõpmatu hulk.“ (Tomberg 2010: 72, 74) Tomberg tegeleb siinse analüüsiga võrreldes oluliselt kõrgema tasandiga (võimalikkuse kui sellisega kirjanduse ruumis). Arvestades seni esitatud lünga omadusi ja toimimismehhanisme, pole võimalikkus sugugi mitte lõpmatu, vaid piiratud. Võimalikkus kujuneb aktualiseerimise tagajärjel – kui *topic* määrab olulised omadused, jääb osa omadusi n-ö vahepealsesse astmesse, kus tegemist pole mitte narkoosi all oleva tunnuse, vaid mitte-aktualiseeritud, aga nõrgema aktiivsusega siiski teksti struktuuri genereeritud omadusega. Ja kui Tomberg rõhutab, et „kohe, kui midagi öeldakse, kangastub lausumises (näiteks) kõik, mis juba ütlemata jäi, kõik, mida oleks võinud teisiti öelda, kõik, mille öeldu „välistas“ või „nurjas“, kõik, mida (nüüd juba, tagantjärele) tegelikult oli öelda tahetud“ (samas: 75); siis peaks lünga olemuslik retroaktiivsus olema selge.

Kõige selgemalt alluvad loogikale markeeritud väljajätud („Kümnel järgneval aastal ei kuulnud me neist enam ei kippu ega kõppu“) – fakti postuleerimisega produtseeritakse

tagasimõjuvalt lünk. Küsimus pole pelgalt selles, mis jäi ütlemata, või mida kõike oleks võinud öelda, vaid selles, et iga teksti poolt genereeritud võimalikkus, iga presupositsioon ilmub olukorras, kui fiktsionaalne tegelikkus on tekstuaalselt teostunud.

Eco lähenemine on siiski n-ö lihtempiiriline, mis ilmneb võimalike maailmade analüüsis: „Lugeja ennustus (mis „ei kõlba“) jääb sinnapaika otsekui visand mingile muule loole, mis oleks võinud aset leida (aga mis narratiivselt aset ei leidnud).“ (Eco 2005: 130) Tegemist on juba eelpool toodud näitega võimaliku maailma muutumisest hälbivaks presupositsiooniks. Nagu öeldud, siinses arutluses loob ebakõlbliku ennustuse ja ennustuse ebakõlblikkuse alles aktualiseeritud ennustus. Loomulikult pole küsimus üksnes lugedes kui sellistes, vaid sedasamuti igasuguses informatsioonis. Pigem võiks öelda, et kui midagi jääb sinnapaika, siis see on lünk, kuivõrd hälbiv presupositsioon on tagasimõjuvalt tekkinud lünk.

Kui arvestada, et lünga eksisteerimiseks on vaja aktualiseerijat, võime retroaktiivsust projitseerida ka varasematele käsitlustele. Iseri jaoks tekib lünk alles siis, kui implitsiitne lugeja on determineerinud kategooria „antud“; Sternbergi ajutise lünga väärtus ilmneb pärast seda, kui lünk on lõplikult n-ö täidetud, aga sünnib hetkel, kui tekst on loonud faabula seisundi, milles postuleeritakse midagi, mida seal eksplitsiitselt ei esine; Doleželi jaoks ilmneb lünk (ja ka implitsiitne fakt kui siinses arusaamas lünk) pärast seda, kui esitatakse eksplitsiitselt informatsioon, mida saab hakata orientiirmaailmaga võrdlema.

Joonistub välja kaks kvalitatiivselt erisugust loogikat, mille võime projitseerida lünga kaksikjaotuseks ja millele sai põgusalt eelmise alapeatüki lõpus osutatud.

Esmalt lekseemi aktualiseerimine, milles eeldatakse reaalsusele vastavat maailma, ja teiseks faabula puhul tehtavad hüpoteesid, mis on võimalik. Esimesel juhul on lünk täidetud kindlapiiriliste omadustega, mis n-ö jäävad üle, teisel juhul aga tekstist johtuvate presupositsioonidega. Kvalitatiivselt erisugused lüngad ei välista teineteist – tegemist on eritasandiliste suhetega, õigupoolest tingivad ja vajavad nad üksteist. Loomulikult on vaieldav, kas semeemi omadustel ja presupositsioonil põhinevad lüngad on ontoloogiliselt erisugused.

Igatahes on selge, et tekstuaalses võrgustikus on omavahelises suhtes ka lüngad ise.

2.5 Produtseeriva ja kompenseeriva funktsiooni kattumine

Retroaktiivsusest ilmneb vaikumisi teinegi lünga toimimist põhistav loogika. Kui aktualiseerimine loob tagasimõjuvalt lünga, siis on võimalikkuste tekkimisega samal ajal (koheselt) näiline puudumine kompenseeritud (täidetud). Teisisõnu, produtseerimisprotsess ise

toob kaasa lünga täidetuse – kohe, kui tagasimõjuvalt on puuduolemise mulje tekkinud, on see johtuvalt aktualiseeringust presupositsiooniliselt (või kvalitatiivselt teistsuguse materjaliga) täidetud. Formaalsel tasandil avalduv puuduolev on kompenseeritud semantiliselt.

Kohates lauset *Kümnel järgneval aastal ei kuulnud me neist enam ei kippu ega kõppu*, luuakse faabula-põhine lünk, aga produtseerimise kaudu on lünk juba täidetud eeldusega (et ei juhtunud midagi olulist, mida lugeja faabula selles seisundis peaks teadma). Ja see eeldus on teadmine, mis on põhimõtteliselt võrdne teadmise, et selle kümne aasta vältel juhtus midagi. Võiks isegi öelda, et tegemist on kõige primitiivsemal viisil loodud lüngaga, mis on eeldusega absoluutselt täidetud (ühele propositsioonile vastab üks eeldus – ehk polegi nii paha saavutus). Tegemist on niivõrd kindla eeldusega, et tekib kahtlus, kas sellist nähtust peaks lüngaks ülepea liigitama, kuivõrd kõik, mida narratiiv selle ajavahemiku kohta vajab, on tekstis eksplitsiitselt esitatud. Selgemalt ilmnevad konkreetse lünga tunnused hiljem, kui hakkavad selguma üksikud detailid, mis kuuluvad vastavasse faabula perioodi.

Novellis *Eesti iseloom* ilmneb lünk lugeja jaoks kõige selgemalt peategelase puudumises⁷¹. Õigupoolest puudub jutustajal otsene kontakt kadunud tegelasega, mistõttu vajab iga informatsioonikild vahendajat (kiri, foto, teine tegelane) ja sedakaudu muutub ülevaade tegelasest katkendlikuks, liiati rõhutab jutustaja pidevalt oma kahtlusi representatsiooni tõeväärtuses. Oluline on antud juhul pigem süsteem, kuidas ühelt poolt üks tegelane küll puudub, aga samal ajal pidevalt rõhutatakse puuduolemise meeldetuletamise kaudu tema olemasolu. Lünka produtseerivad tasandid kannavad ühtlasi lünka kompenseerivat funktsiooni, teisisõnu, produtseeriva ja kompenseeriva elemendi lokatsioonid kattuvad. (Esimene seostub objektiga, teine pigem narratiivi ülesehitusega.) Kuigi minajutustajal puudub otsene kontakt Artur Kasega, antakse viimase olemasolust kogu novelli vältel pidevalt aimu. Onu Artur ilmneb lakkamatult süntaksi, sõnavaliku, väljajätmise, korduste, analoogiate, teiste tegelaste, sündmuste, fotode, kirjade ja laiemalt igasuguse poeetilise väljenduse kaudu. Kõik need kohalolu sisendavad tunnused ja võtted kinnitavad samal ajal ka tegelase kaotsiolekut. Võib julgelt väita, et just mittekohalolu on see, mis muudab tegelase puht kvantitatiivseltki kohalolevamaks – Artur on niivõrd tihedalt seotud kõikide poeetiliste tasanditega just seetõttu,

⁷¹ Tegelaste (näilist) mittekohalolu on varem analüüsitud ohtralt. Tuntuim näide on muidugi Samuel Beckett'i näidend *Godot'd oodates* (*En attendant Godot*, 1948) ja sellega seonduv rohke sekundaarkirjandus. Seos Arturi ja Godot' vahel on ilmne, kahe teksti struktuuris leidub olemuslikke kokkulangevusi: mittekohalolu puudutab vaid üksikuid narratiivi tasandeid, aga sellest piisab, et konkreetsete tähenduste omistamine problematiseerub, süveneb tähenduspaljusus. Tegelaste tasandilt puuduvat tegelast esineb Krossi teisteski tekstides. Nii on romaanižanris kirjutatud historiograafilise metafiktsiooni *Paigallend* n-ö uurimisobjekti Ullo Paeranna isa implitsiitselt pidevalt kohal oma mittekohalolust sõltumata.

et ta ei esine kõige pindmisemal tegelastasandil. Arturi mittekohalolu põhinebki vaid kahel tunnusel – ta on pidevalt ajaliselt ja/või ruumiliselt mina-jutustajast ära lõigatud ning igasugune tema kohta käiv informatsioon on kas eri meediumite vahendatud või katkendlik.

Kahe funktsiooni (produtseeriva ja kompenseeriva) kattumine ilmnes kaude ka Doleželi eksplitsiitse ja implitsiitse fakti (ehk lünga) kirjeldusest. Nende keskne erinevus seisnes esimese autonoomsuses – vajalik on vähemasti kaks eksplitsiitset fakti, et tekiks implitsiitne fakt (semeemi omaduste puhul võivad kaks elementi olla näiteks aktualiseeritud omadus ja kaas-text). Sellisel juhul loovad kaks eksplitsiitset fakti implitsiitse fakti (nt. presupositsioon). Küll aga ei saa päri olla Doleželi hinnanguga eksplitsiitse fakti autonoomsusest – tegemist on siiski pingeväljaga, kus implitsiitne kujundab ka eksplitsiitset (näiteks: öeldu produtseerib ja kompenseerib mitte-öeldu, aga seeläbi kujundab mitte-öeldu öeldut). Wolfgang Iseri puhul aimdus funktsioonide kattuvus kirjanduse kui kommunikatsiooniprotsessi kirjeldusest. Kirjandus on protsess, „mille lükkab käima ja mida kontrollib mitte antud kood, vaid vastastikku piirav ja suurendav interaktsioon eksplitsiitse ja implitsiitse vahel, ilmuva ja varjuva vahel. **Mis on varjatud, kannustab lugejat tegutsema, aga seda tegutsemist kontrollib see, mis on avaldatud;** eksplitsiitne transformeerub, kui implitsiitne on toodud päevavalgele.“ Iser annab eksplitsiitsele ja implitsiitsele sisuliselt võrdse rolli teineteise kujundamisel, aga ta kirjeldab implitsiitset kui eksplitsiitse kõrval juba olemasolevat. Arvestades lünga loomupärast retroaktiivsust, tundub see mõistetav (Arturi kuju on teiste tasandite viidete kaudu juba konstrueeritud), aga erinevus on siiski põhimõtteline – kui eksplitsiitne produtseerib, siis implitsiitne (vastu)kujundab, aga seda juba seetõttu, et ta eksplitsiitse kaudu on.

Semeemi omaduste aktualiseerimisel toimub sama dünaamika – lekseemile vastava semeemi vajalikud omadused aktualiseeritakse vastavalt kaas-textile kontekstuaalselt, mille kaudu tekib lünk (mitte-aktualiseeritud ja narkoosi all mitte-olevad omadused), aga seesama semeem, mis on kontekstuaalselt välja kujunenud, kompenseerib lünka. Sellisel juhul piisab kompenseerimiseks aktualiseeritud omadustest konkretisatsioonis.

Juba kõige elementaarsem süžee ja faabula erinevus ja semeemi omaduste narkoosi alla võtmine produtseerivad lünkasid, aga seda kindla dünaamikaga: lünk on täidetud presupositsioonilise materjaliga, mille produtseerivad elemendid, mis teda kompenseerivad; ehk siis, lünk on presupositsioonilises vormis suhe. Kusjuures arvestada tuleb siingi retroaktiivsusega: loomuldasa on see presupositsioonilisus, mille lugeja aktualiseerib, alati hiljaks jäänud.

Produtseeriva ja kompenseeriva funktsiooni kattumine ei tähenda aga sugugi, et vastastikmõjus elemendid, mille vahel on lünk, peaksid asuma samal tekstuaalsel tasandil.

Valdavalt see nii ei olegi. Produtseeriv funktsioon on tekstilistel tunnustel või narratiivi ülesehitusel, mis produtseerivad ka kompenseerivat materjali (lünk). See omakorda ei tähenda aga sugugi, et lünk poleks seotud eri tasanditega. Järgnevalt üritangi näidata, et igasugune lünk nõuab tasanditevahelist liikumist.

2.6 Lünga tasanditevahelisus

Aktualiseerija vajalikkus ja lünga suhtena käsitlemine implitseerib lünga kui tasanditevahelise suhte loomust. Kuivõrd lünga loomine, avastamine, kompenseerimine, produtseerimine on vähemasti osaliselt aktualiseerija ampluaa, on kõik lüngana ilmnenu presupositsioonid vähemasti mingil määral seotud inferentsiaalsete käikudega. Semeemi omadus sõltub kontekstist, implitsiitse jutustaja ja tegelase teadmiste erinevus on tasanditevaheline juba seetõttu, et interaktsioonis on kaks eri tasandil paiknevat osapoolt, aga selle aktualiseerimiseks on tarvis Mudellugeja inferentsiaalseid käike, kõrgemat tasandit, et suhe markeerida. Lünk vajab minimaalselt kahte elementi, mis võivad paikneda eri tasanditel, aga kui on tegu sama tasandiga (näiteks kaks tegelast), läheb taustsüsteemiks ikkagi tarvis teist, aktualiseerija tasandit. Võib ju väita, et kui lünk on kahe tegelase vaheline suhe, võib selle aktualiseerida ka kolmas tegelane. Tegelikult kannab sellisel juhul aktualiseerivat funktsiooni jutustaja või lugeja (vastasel korral oleks tegu pelgalt eksplitseeritud faktiga). Kusjuures, kui aktualiseerijaks on jutustaja, tuleb lugejal lõpuks ikkagi kogu protsess konkretisatsiooniks aktualiseerida. Tasub korrata, et millegi puudumine nõuab taustsüsteemi, mille alusel hinnata vaadeldavast täielikumast võimalikkust, ning et vaatluseks on tarvis kolmandat perspektiivi.

Kuna selline loogika on kogu senise uurimuse vältel olnud esiplaanil, vaatlen mõnda esmapilgul piirjuhtumiks liigituvat näidet. Esmalt olukord, kui suhtest ilmnev mulje puuduolevast hõlmab kogu tasandit, kui tekib mulje kogu tasandi puudumisest. Jällegi võib seda pidada muljeks, sest vastuollu minnakse lugeja harjumuspärase lugemisstrateegiaga – lugeja on harjunud, et ilukirjanduslik tekst sisaldab kindlaid tunnuseid.

Lugedes Jaan Malini asemantiliseks postuleeritud teksti *Maa ja ilm* (Malin 2015), tekib lugejal paratamatult kimbatus, kuivõrd sõnad ja laused ei pea tekstis traditsioonilises mõttes midagi tähendama. Tegelikult ei saa muidugi väita, et tekstil tähendustasand absoluutselt puuduks, vastupidi, tekstis pole tähendusvälja küll täpselt piiritletud, aga teksti truult lugedes (mida vaevalt keegi üleliia kaua viitsib teha, vähemasti ükski tervemõistuslik inimene), tekivad erisugused assotsiatsioonid, tähelepanekud, mõtted. Sedasama võib väita Jüri Üdi luuletuse *Teade Cristian Morgensternile* (Viiding 1998: 115) kohta. Aga kuna asemantiline luuletus on

otsene viide Morgensterni enda tekstile, siis tekib tugev intertekstuaalne suhe, mis muudab luuletuse kultuurilooliseks aktiks. Sellest hoolimata on mõlema teksti puhul dünaamika sarnane: i) lugeja määratleb *topic*'u (näiteks: pektakse segast, ajatakse iba, tähendust pole); ii) lugemiskogemuse kaudu määratletakse semantiline tasand puuduvaks. Taas peab tunnistama, et puuduolev tasand (peaaegu terviklikuna) kompenseeritakse ja produtseeritakse lokatsiooniliselt kattuva tasandiga (leksemaatiline pealispind).⁷²

Antud juhul toome muidugi äärmuslikke näiteid, mis siinses töös ei peaks olema esiplaanil. Üks näide siiski veel ja seda paljude tasandite puudumisest. 2003. aastal Betti Alveri luulepreemia pälvinud Erkki Luuk esitles kaks aastat hiljem olematutes trepikodades raamatut „ „ mida trükiti täpselt 0 eksemplari. Kuigi raamatut kui sellist füüsilisel ega muul kujul ei eksisteeri, võib seda siiski pidada 2005. aasta üheks silmapaistvamaks raamatuks. Tõsi, antud juhul on tegemist küll pigem kontseptuaalse kunsti⁷³ kui kirjandusteosega ent (olematu) raamatu semantiline tõlgendus eksisteerib kirjandusväljal sellest hoolimata⁷⁴. Seega, autori tegevus kirjandusväljal nii produtseerib kui ka kompenseerib füüsiliselt ja semantilist puuduoleva.

Eesti iseloomus leidub juhtumeid, kui esmapilgul näib lünk kuuluvat vaid ühele tasandile. Näiteks olukorras, kui Anna loeb ette kirja, milles peaks seisma nii Arturi elulugu kui ka kunagise lahkumise põhjused. Juhtumit võib nimetada fiktiivseks lüngaks: „Mingi ärakargamisevaim oli olnud tal ikka veel sees – Karl kirjutas: „Ja ma saan sellest aru küll. Sest nähtavasti oli see tema Lulliga ühenduses, nii et Sina, Anna –“ **Siinkohal kaotas Anna lugedes justkui järje, hüppas arvatavasti mõnedest ridadest üle ja luges kõhatades edasi.** Aga seal ei rääkinud kiri enam Arturi rännakute arvatavast põhjusest, vaid rännakuist endist.“ (Kross 2004: 175) Ühelt poolt on tegemist puhtalt fiktsioonisisese lüngaga: eksplitsiitselt postuleeritakse kirja olemasolu ja postuleeritakse, et kiri sisaldas midagi veel, mida Anna ei lugenud ja mina-jutustaja seetõttu ei teadnud. Kuivõrd otsesõnu väidetakse, et midagi on veel, mida lugeja ei tea, siis just seesama väide tekitab mulje puuduolevast informatsioonist. Tegelikult ei sisalda fiktsioon midagi peale selle väite, et on midagi veel. Seda „veel“ aga ei

⁷² Mõlema näite puhul võib esile tuua ridamisi lünga erinevaid ilminguid. Neist mõned: (2) – erinevad teksti poolt genereeritud tõlgendus ja tekstis eksplitsiitselt esitatud informatsioon; (6) – erinevad elementide semantiline tähendus üheskoos ja üksikelementide semantiliste tähenduste summa; (16) – erinevad konkretisatsioon ja füüsiline tekstikuju; ja (31) – erinevad presupositsioon ja propositsioon.

⁷³ Kontseptuaalsuse (ja kitsamalt kontseptuaalse lugemise) all pean silmas olukorda, kui Mudellugeja on sunnitud ennastunustava sisselugemise või teksti virtuaalse mõõtme koherentsena hoidmise asemel lugema analüütiliselt, kui lugemise dominant seisneb lugejapoolses lakkamatus teadvustatud küsimuses *mida autor teeb?*

⁷⁴ 2005. aastal ilmus 17. oktoobril näiteks Raimu Hansoni artikkel *Erkki Luuk esitleb olematut raamatut* (Hanson 2005).

esine. Võime nimetada seesugust propositsionaalselt esitatud lünka fiktiivseks, aga dünaamikalt ei erine see kuidagi teistsugustest lünkadest. Esmapilgul näib, et selline lünk toimib peamiselt ühe tasandi siseselt – lineaarne tekstikuju loob propositsionaalselt presupositsiooni (et on kirjas midagi veel) ja koheselt lõhub selle, kuivõrd ootust ei täideta. Kompenseerimine on seeläbi juba toimunud – kirja asemel peabki lugeja fiktsionaalsest lüngast saama määramatuse. Aga see toimub juba diskursuse tasemel. Kui novelli peamine *topic* võiks küsimuse vormis olla sõnastatud näiteks „Miks Artur lahkus“, siis määramatus luuakse samas kohas eksplitsiitselt: „Aga seal ei rääkinud kiri enam Arturi rännakute arvatavast põhjusest, vaid rännakuist endist.“

Esmapilgul võiks samasse kategooriasse paigutada Madis Kõivu novellis *Õun*⁷⁵ kirjeldatava luuletuse, mida minategelane kuuleb (või ei kuule, ehk kujutab ette, et kuuleb – sel pole tähtsust, mingis võimalikus maailmas kindlasti kuuleb) televiisorist läbi teiste inimeste naeru. Ta peab luuletust halvaks, igavaks ja arusaamatuks ja ainus lause, mis meelde jääb, on „Hoian kinni õunapuust“, kinnitades seejuures, et lause võis tegelikult ka teisiti kõlada. (Kõiv 2013: 125) Väiksema kirjandusloolise entsüklopeediaga lugeja jaoks ilmneb lisaks fiktiivsele lüngale – luuletusele osutatakse, aga kinnitatakse, et tegelikult oli tegemist pikema tekstiga – ka tegelase arusaamise situatsioonist tingitud lünk: kõivulikult kaheldakse, kas kuuldi õigesti, teised inimesed naersid, raske oli kuulata. Huvitavamaks muutub näide aga juhul, kui lugeja identifitseerib Paul-Eerik Rummo luuletuse *Kinni hoidmas* (Rummo: 2005: 98), mis haakub novelliga ka temaatiliselt. Sellisel juhul on lugejal kindel teadmine, et luuletusest on esitatud vaid fragment, õieti esimene värss ja sedagi valesti – nimelt algab Rummo luuletus värsist „Ennäe õuna kinni hoidmas puust“⁷⁶. Protsessi dünaamika on selline – i) lugeja markeerib luuletuse; ii) lugeja teeb inferentsiaalse käigu ja avastab, et luuletus on teisendatud versioon Rummo tekstist; iii) suhtes inferentsiaalse informatsiooni ja diskursiivse tasandi vahel tekib retrospektiivselt seeläbi lünk – pärast lugemist ilmneb, et loetu on lünklik.⁷⁷

Olles postuleerinud lugeja lünga kui suhte aktualiseerijaks, võime Eco kaasabil konstrueerida tasanditevahelise liikumise, mille kaudu lünk tekib ja mille suhtena lünk on. „Selleks, et teha mingeidki ennustusliku iseloomuga ettevaateid, millel on võimalus loo arenguga kokku langeda, peab lugeja *tekstist väljuma*. (...) Oma hüpoteesi välja pakkudes peab

⁷⁵ Vaadeldavat novelli on rohkelt analüüsitud – vt. nt Pilv 1997; Annus 2002: 81-88, Ojam 2015.

⁷⁶ Samale järeldusele jõuab ka Pilv (Pilv 1997: 93ä2).

⁷⁷ Kõrgetasemelise entsüklopeediaga lugeja võib siinkohal sattuda nauditavasse intertekstuaalsesse ringi – Rummol endal on kaks identset luuletust *Luuletus televisioonis* (Rummo 2001: 44, 45) (seejuures välisel vaatlusel pole aru saada, kas kahe identse luuletuse kõrvuti lehekülgedele paigutamine on taotluslik või mitte (ilmselt siiski on); *Kogutud luule* sisaldab vaid ühte versiooni), kus ta deklameeribki enda (ehk isegi sedasama) luuletust. Ja mõistagi tekivad seosed Juhan Viidingu luuletusega *kui lapsena televisioonis* (Viiding 1998: 341).

lugeja toetuma tavastsenaariumidele või intertekstuaalsetele stsenaariumidele.“ (125) Ja veel: „Tegelikult tähendab stsenaariumi (eriti intertekstuaalse stsenaariumi) aktiveerimine mingi *topos*’e kasutuselevõttu. Nimetagem neid tekstist väljaminekuid (et intertekstuaalse saagiga taas teksti naasta) *inferentsiaalseteks käikudeks*.“ (Samas: 125-126) Seega, lugeja toob tekstis ilmnevasse suhtesse omadusi tavategelikkusest, et hoida *topic* sidusana.

Postuleeritud tasanditevahelisuse puhul võiks silmas pidada, et see puudutab eeskätt iga partikulaarse lünga toimimist puudutavaid dominantseid tasandeid. Laiemalt on tasanditevaheline igasugune element tõlgendusprotsessis, omavahel on seotud eritasandilised lüngadki. Teisiti polekski võimalik, vastasel korral pole kirjanduse ruum ju kuidagi terviklik. Meenutame ühte Meir Sternbergi väidet, mille tõin esimeses peatükis: „(L)üngad ja pöörded lugeja erinevate fiktiivsete objektide taaskonstitueerimises mõjutavad ja on ka ise mõjutatud mitte vähem olulistest ilmnevatest muustritest **kõikidel teistel tekstuaalsetel tasanditel**.“ Tasanditevahelisuse oli peamine näidata, et lünk kulgeb läbi eri tekstuaalsete tasandite ja kihtide.

2.7 Presupositsiooni (ootushorisoni) mitmesuunalisus

Esimeses peatükis tõin välja ka Meir Sternbergi pakutud kolm liiki narratiivset huvi, mis eristuvad muuhulgas ajalise suunatuse poolest – ettevaatamine (põnevus), tagasivaatamine (uudishimu), äratundmine (üllatus), teisisõnu tuleviku-, mineviku- ja olevikusuund. Huvid võivad lugemisprotsessi vältel seguneda, üksteiseks üle minna, aga üldiselt on tegemist kolme lugemisprotsessi käimas hoidva lugejapoolse hoiakuga, mida tekst genereerib. Esimeses peatükis sai ka osutatud, et Jauss ja Iser laenavad Gadamerilt mõiste „horisont“ ja rakendavad selle mõistesse „ootushorisont“ – Jauss ajaloolis-sotsiaalses kontekstis, Iser ka lausekorrelaatidele reageerimisel – ja seovad selle eeskätt tulevikusuunaga (horisont kui eelseisva ennustus). „Etteaimamise“ (ootushorisoni) vastandiks on Iseril „tagasivaatamine“: „Iga lause sisaldab järgmise eelvaadet ja on omamoodi pildiotsijaks selle kohta, mis tuleb; see omakorda muudab „eelvaadet“ ja muutub nõnda „pildiotsijaks“ loetu suhtes.“ (Iser 1990: 2096)

Sternbergi kolmikjaotusest kaks (põnevus ja uudishimu) on otseselt seotud puuduoleva informatsiooniga, kolmas (üllatus) aga laekunud informatsiooni põhjal varasemate seisukohtade ümberhindamisega. Põnevus ja uudishimu on mõlemad vektoriaalselt suunatud ja impulseerivad lugejat projitseerima eeldusi nii narratiivi minevikku (uudishimu) kui ka tulevikku (põnevus). Kui tulevikusuunaline ootushorisont (põnevus) seisneb ootuses, mis

narratiivis edaspidi saada hakkab, siis minevikusuunaline ootuses, mida varasem loetu tähendab, kuivõrd see muutub (ja ka, mis on eelneva loetu funktsioon, tähendus).

Sternbergi kolmikjaotus ja Iseri kaksikjaotus üritavad edasi anda sama loogikat. Etteaimamise on Sternberg (puuduoleva informatsiooni seisukohast) jaotanud aga kaheks – põnevus ja uudishimu. Teisisõnu, Sternberg käsitleb kaudselt ootushorizonti nii tuleviku- kui ka minevikusuunalisena.

Arusaam, et ootushorizont on üksnes tulevikuline nähtus ja ümberhindamine minevikuline, on igati mõistetav. Toimub ju lugemisprotsess üldjuhul lineaarselt mööda süžee liine. Lugeja kogub uusi teadmisi fiktsionaalse ruumi kohta; ennustab, mis saada hakkab, mida ta lugedes teada saab, kuhu lugu oma käänakutega lõppeks välja jõuab. Liiasi on inimloomusele omane käsitada horisonte tulevikulisena. Tekstuaalses ruumis näib selline kategoriseerimine aga liialt jäik. Julgen väita, et ootushorisoni käsitustes on enamasti omavahel segamini aetud füüsiline lugemisprotsess ja tekstuaalses koostöös tekkivad horisonid. Sestap tuleks „ootushorisoni“ mõiste siduda lahti tegelikkuses aset leidvast lugemisajast, lugeja on sunnitud hüpoteese projitseerima ka narratiivi minevikku, avades ka minevikus uusi lünki, määramatuseid.

Ootushorizont on tõepoolest suunatud ja tavaliselt suunatud tulevikku, pidades silmas lugemisprotsessi kulgu. Tegu on siiski ootusega, mis puudutab uue informatsiooni teadasaamist. Presupositsiooniline materjal, näiteks lugeja loodavad hüpoteesid, ei ole aga seotud üksnes faabula või süžee raames tulevikusuunaga. Öeldes, et presupositsiooniline materjal on kirjanduse ruumis suhe, mille lugeja (või miski muu) aktualisatsiooni käigus loob, tähendab retroaktiivsust ontoloogiliselt. See aga ei välista sugugi materjali enda aktiivset osalust, erisuunalist ulatust fiktsionaalses ruumis. Lugeja horisonidilised ootused käituvad pigem nagu Sternbergi narratiivsed huvid – ootused, eeldused, hüpoteesid seoses sellega, mida uus informatsioon muudab, on seotud laia ajalise skaalaga. Nii minevikusündmustega, varasemate *topic*-utega – ootused projitseeritakse nii faabula olevikusituatsiooni (see stseen tähendab seda ja teist), minevikku (eeldatakse, mis saab varasema materjaliga, kuidas tõlgendada sulgudesse võetud informatsiooni) ja tulevikku (mis edasi toimub?). Lugemisaja olevikus võib lünk ilmnedas igas ajahetkes – osa omadusi jääb määramatuks olevikus, mis on omakorda suunatud tulevikku (määramatuse tulevikusuund, ootushorizont), aga niisamamoodi võib ootushorizont olla seotud ka minevikuga.

Mudellugeja presupositsioonid on teksti poolt rohkemal või vähemal määral kindlaks määratud: „Iga kord, kui lugeja tunneb faabula universumis ära (kas või sulgudesse võetud võimalusena, mis puutub teksti ekstensionaalset otsustusi) mingi tegevuse tõsisustumise, mis

võib kutsuda esile jutustatud maailmas seisundimuutuse, juhatades selliselt sisse uusi sündmuste käike, on ta ajendatud *ennustama*, missuguse seisundimuutuse tegevus esile kutsub ja milline saab olema uus sündmuste käik.“ (Samas: 119-120) Kui lugemisprotsess tegelikkuses toimub ajas, nagu Eco väidab, mis tähendab järk-järgulist edasiminekut; siis ennustuse aegruumiline suund on sellest vaba – ennustus puudutab esmalt eeskätt *topicu*’t, mille kaudu omakorda võidakse ennustada teisenemisi kogu teksti piires.

Eco kinnitab samas, et ennustusi ei hakka lugeja (tavaliselt) tegema triviaalsete küsimuste kohta, implitsiitselt võib tekkida küsimusi kõige kohta (kaasa arvatud Buddenbrooki ja Supilinnas ikka veel poolduvate Bernardite juuksevärvi kohta), aga see ei puutu *topic*’usse, miska ei vääri see Mudellugeja seisukohalt tähelepanu. „Pigem tuleks öelda, et narratiivne tekst esitab eri tüüpi tekstuaalseid signaale, rõhutamaks, et esile tulev disjunktsioon on oluline. Kutsugem neid *pingesignaalideks*. Need võivad seisneda näiteks vastusega viivitamises lugeja implitsiitsele küsimusele.“ (Samas: 120) Aga lugeja küsib kõige kohta. Nii selle kohta, mis hakkab juhtuma, kui ka selle kohta, mis on juba juhtunud, ja veel enam, ka selle kohta, kas tema varasem arusaam oli õige või vale. Ennustused – nagu ka Iseri ootushorisondid – on pidevalt teisevad. Eco määratleb selle skaalal tõene/väär (samas: 121). Lünga seisukohalt on oluline, et ontoloogilist erinevust tõeste ja väärade ennustuste vahel ei ole: „Ennustustena, propositsionaalsete hoiakutena jäävad mõlemad võiduka tegelikkuse massiivse materiaalsuse ees puhtmentaalseteks sündmusteks.“ (Samas: 123)

Võimalik maailm on see, mis võiks olla, mis oleks võinud olla, olemata seetõttu rangelt vektoriaalselt tulevikku suunatud. Seejuures võimalus minevikusuunaliseks võimalikuks maailmaks ilmneb mitmel tasandil, näiteks võib esineda faabula raames minevikusündmuse ennustamine, aga samas toimub pidevalt ka lugemisprotsessi seisukohalt mineviku (loetu) sisuliste kvaliteetide ennustamine.

Ümberhindamine (tagasivaatamine) on seevastu pidev protsess, mis muudab presupositsioone. Ümber hinnatakse nii faabula minevikku, faabula tulevikku (ennustusi) kui ka minevikulisi *topic*’uid ja konstrueeritud võimalikke maailmu. Tegemist on Sternbergi narratiivse huvi „üllatus“ sisulise analoogiga. Seega, ootushorisont ja ümberhindamine võivad puudutada nii minevikku kui ka tulevikku, mida nad alati ka teevad, tegemist on kahe funktsioonilt erineva, aga omavahel põimunud nähtusega. Esimene põhineb informatsiooni puudumisel, teine aga informatsiooni laekumisel.

2.8 Lünga (aktualiseerija) perspektiiv

Enne tunnuste lõplikku loetlemist puudutaksin eraldi veel ühte lünga iseloomustavat tunnusjoont, mis on peatüki vältel korduvalt esile kerkinud. Kui lünk nõuab aktualiseerijat, siis peab lünga väärtust ja olemust mõjutama aktualiseerija ruumiline paiknemine ja käitumine. Toon veel kord esile kolm näidet, mis selles peatükis on juba läbi käinud. Eesmärk on näidata, et lünga väärtus ja (näilik) lokatsioon sõltuvad aktualiseerija perspektiiviasetusest.

Tõnu Õnnepalu romaani *Hind* peategelase Joonatani markeerimine sõltus Mudellugejate teadmistepagasi erisusest. Selgus, et „(l)eksemaatiline pealispind pakub võimaluse semantiline potentsiaal aktualiseerida kvantitatiivselt erineva inferentsiaalse sisendiga“. Järelikult sõltub pelgalt Mudellugeja teadmiste kvantiteedist, kas lünk eksisteerib või mitte.

Semantilisel tühja koopula puhul joonistus välja loogika, kus kahe lause võrdluses võis mõlemas leida lünga. Lünga lokatsioon ja täidetud (semantiline või formaalne) sõltub sellest, missuguse positsiooni võtab aktualiseerija (uurija).

Võimaliku maailma ja *topic*'u suhte käsituses jõudsin samale järeldusele. Ilmnes kaks eri hüpoteesi, mis mõlemad olid teineteise perspektiivist lünklikud. Kirjutasin: „Kui tekst nõuab võimalikku maailma, pole *topic* piisavalt hõlmav, võimalik maailm seevastu näib selles piires hõlmavam; *topic*'u perspektiivist on lünklik võimalik maailm, mille hüpoteetiline olemus tingib maailma sisustavate indiviidsuste ja olemuste nõrkuse.“ Aktualiseerija perspektiiv määrab, kumma lünga ta aktualiseerib, samas jäävad – nagu ka eelmistes näidetes – suhte osapooled samaks.

Toome veel ühe sarnase näite. Eco võrdleb *topic*'ut ja faabulat: „Nagu edaspidi selgub, on *topic* metatekstuaalne instrument, lugeja pakitud abduktiivne skeem, samas kui faabula on osa teksti sisust (vastanduvad pragmaatiline instrument ja semantiline struktuur).“ (Samas: 95)

Tekib justkui paradoksaalne olukord – võime lünga võrrandina esitada kaheti ja esmapilgul vastuoluliselt: lünk = faabula – *topic*; ja lünk = *topic* – faabula. Küsimus on tasandite erinevuses – kui esimene eeldab semantilist struktuuri tervikuna, teksti sisu laiemalt, millest *topic* moodustab pakituna vaid marginaalse osa (omaduste hulk on seega väiksem), siis teine eeldab jällegi, et *topic* oma pakituses on tervik, aga faabula terviku seisukohast lünklik (konkretisatsiooni perspektiivist ilmneb lünk faabula liias informatsioonis). Järelikult sõltub lünk (aktualiseerija) perspektiivist.

Seega postuleerime kaks tunnust: i) Eri materjaliga täidetud lüngad võivad lokatsiooniliselt kattuda; ii) Samade elementide vahelised lüngad võivad olla vastupidise

väärtusega. Või: sama semantiline/formaalne materjal võib eri suhetes ja perspektiivides produtseerida erisuguseid lünkaid.

2.9 Lünga tunnuste loetelu

Teise peatüki vältel olen analüüsinud lüngale omaseid tunnuseid. Kokkuvõtvalt esitan kümme olulisemat tunnust. Tunnused 1-4 on seotud lünga üldiste omadustega; 5-7 lünga tekkeprotsessiga; 8-9 lünga väärtuse ebapüsivusega; ja viimane tunnus puudutab lünga paiknemist kirjanduse ruumis laiemalt.

1. Lünk on täidetud lugejapoolsete presupositsioonide või kvalitatiivselt teistsuguse (nt. formaalse) materjaliga, mille genereerib tekst ise. Lünk on aktualiseerija kontekstipõhiste (piiratud hulga) presupositsiooniliste sisendite hulk, mis tühistatakse või millel on sama tõeväärtus.
2. Lünk on pingeväli, mis koosneb eri energeetilise tugevusega piirkondadest, lünga energeetiline tase ja funktsionaalsusaste varieeruvad. Tegemist on materjaliga, mis ei ole lugeja poolt narkoosi alla võetud ega absoluutselt aktualiseeritud.
3. Lünka täitev materjal (näiteks presupositsioonid, hüpoteesid, ootushorisont) võib olla suunatud nii olevikku, tulevikku kui ka minevikku. Ootushorisont pole ontoloogiliselt tulevikuline nähtus.
4. Lünk on tasanditevaheline suhe.
5. Lünk tekib retroaktiivselt.
6. Lünk vajab aktualiseerijat.
7. Lünka produtseeriv ja kompenseeriv funktsioon kattuvad.
8. Lünga väärtus teiseneb pidevalt retrospektiivselt, pidevalt toimub lünga võimendumine ja tuimenemine sõltuvalt omaduste ja indiviidsuste funktsionaalsusastmest.
9. Lünga väärtus sõltub aktualiseerija perspektiivist.
10. Tekstuaalses võrgustikus on omavahelises seoses ka lüngad ise. Lüngad ei välista üksteist.

2.10 Lünga võrrandid

2.10.1 Lünga võrrandid esitamise järjekorras

- lünk = tegelikkus (referent) – tegelikkuse (referendi) representatsioon (1)
- lünk = teksti poolt genereeritud tõlgendus – tekstis eksplitsiitselt esitatud informatsioon (2)
- lünk = teksti horisont – lugeja (ootus)horisont (3)
- lünk = koherentse narratiivi ülesehituseks tarvilik informatsioon – tekstis esitatud informatsioon (4)
- lünk = autori teleoloogia – autori teleoloogia realiseerimine tekstis (5)
- lünk = elementide semantiline tähendus üheskoos – üksikelementide semantiliste tähenduste summa (6)
- lünk = teadva subjekti vallatav informatsioon – tegutseva subjekti vallatav informatsioon (7)
- lünk = lugeja teadmised – teksti teadmised (8)
- lünk = a – b (9)
- lünk = tähistaja – tähistatav (10)
- lünk = semantiliselt täieliku propositsiooni lekseemide hulk – eksplitsiitselt esitatud lekseemide hulk (11)
- määramatuse koht = skemaatilise kirjandusteose potentsiaal – konkretiseerimine (12)
- lünk = implitsiitse lugeja konkretiseerimine – partikulaarse lugeja konkretiseerimine (13)
- lünk = teose potentsiaal – kirjapandud osa (14)
- lünk = varasema teksti semantiline väärtus uue informatsiooni sisenedes – varasema teksti semantiline väärtus (15)
- lünk = konkretiseerimine – füüsiline tekstikuju (16)
- lünk = süžee informatsioon (ajalises järgnevuses) – faabula informatsioon (ajalises järgnevuses) (17)
- lünk = implitsiitse autori normidele vastav jutustaja artikulatsioon/tegutsemine – jutustaja tegelik artikulatsioon/tegutsemine (18)
- lünk = jutustaja esitatav informatsioon – implitsiitse autori jagatav informatsioon (19)
- lünk = tekstist johtuv eeldus jutustaja jagatavast informatsioonist – jutustaja esitatud informatsioon (20)
- lünk = jutustaja postuleeritud nägemus asjade seisust – tegelikud faktid (21)
- lünk = jutustaja hinnang – teksti genereeritud uus hinnang (22)
- lünk = jutustaja arusaam asjade seisust – teise tegelase arusaam asjade seisust (23)
- lünk = jutustaja arusaam asjade seisust ajahetkel a – jutustaja arusaam asjade seisust ajahetkel b (24)
- lünk = täiendatud informatsiooniga element – tühistatud element (25)
- lünk = jutustaja postuleeritud informatsioon ajahetkel a – jutustaja postuleeritud informatsioon ajahetkel b (26)
- lünk = täielik maailma – mittetäielik maailm (27)
- lünk = reaalsus – representatsioon (28)
- implitsiitne fakt (lünk) = eksplitsiitsete faktide semantiline tähendus üheskoos – eksplitsiitsete faktide semantiline tähendus eraldi (29)
- lünk = Mudellugeja tõlgendus ajal a – Mudellugeja tõlgendus ajal b (30)
- lünk = presupositsioon – propositsioon (31)
- lünk = semeem – semeemi narkoosis omadused – aktualiseeritud seem (32)

2.10.2 Lünga võrrandid süstematiseeritult

Süstematiseerin arbitraarsed võrrandid kõigepealt vastastikmõjus osalevate pooluste alusel (kategooriad 1-6), viimane kategooria (7) toob esile, et kõik varasemad on pidevas ajalises teisenemises. Rõhutan taas, et lüngad on lakkamatult ka omavahelises interaktsioonis ega välista üksteist.

1. Üldised suhted:

$$|\text{lünk}| = a - b \quad (9)$$

$$|\text{lünk}| = \text{tähistaja} - \text{tähistatav} \quad (10)$$

Põhinevad arusaamal, et ammendav tähenduse hoomamine pole kunagi võimalik. Võivad esineda kõikidel tekstuaalsetel tasanditel. Lüngad võivad võtta erisuguseid vorme (informatiivsed, ruumilised, ajalised jne).

2. Autor-tekst suhe:

$$|\text{lünk}| = \text{autori teleoloogia} - \text{autori teleoloogia realisatsioon tekstis} \quad (5)$$

Aktualiseerijaks on analüütik, kes biograafiliste andmete põhjal uurib teksti teostust. Kitsamalt võib aktualiseerida ka (Mudel)lugeja, kes vastavalt jutustajale ja implitsiitsele jutustajale ning iseenda intertekstuaalsetele teadmistele loob kuju (empiirilisest) autorist. Suhe põhineb autori kohta nii tekstist kui ka tegelikkusest pärinevate teadmiste ja nende tekstile projitseerimise analüüsi võrdlusel (erandjuhtudel on autor oma taotlusi ka eksplitseerinud, siis on tegu pigem implitsiitse jutustaja ja jutustaja vahelise pingeväljaga). Lünk võib ilmneda nii informatsiooni erinevusel kui ka näiteks stilistiliselt. Näiliselt puudulik on tavaliselt autori teleoloogia realisatsioon tekstis.

3. Representatsioon-tegelikkus suhe:

$$|\text{lünk}| = \text{tegelikkus (referent)} - \text{tegelikkuse (referendi) representatsioon} \quad (1)$$

$$|\text{lünk}| = \text{täielik maailm} - \text{mittetäielik maailm} \quad (27)$$

$$|\text{lünk}| = \text{reaalsus} - \text{representatsioon} \quad (28)$$

Aktualiseerijaks on (Mudel)lugeja, kes vahendab ülekandeid orientiir- ja narratiivimaailma vahel. Näiliselt puudulik on tavaliselt representatsioonis, kuna tegelikkus on atribuutide, kvaliteetide kvantiteedilt paljusel. Aktualiseerija võib aga perspektiivi ka vahetada ja pidada

tegellikust (kui üleliigsest küllastunud) representatsiooniga (kui kompaktsama ja autonoomse maailmaga) võrreldes lünklikuks – paljud tegelikkuses esinevad elemendid ei oma kvaliteete.

4. Representatsioon-interpretatsioon suhe:

$|lünk|$ = elementide semantiline tähendus üheskoos – üksikelementide semantiliste tähenduste summa (6)

$|lünk|$ = semantiliselt täieliku propositsiooni lekseemide hulk – eksplitseeritud lekseemide hulk (11)

$|lünk|$ = eksplitsiitsete faktide semantiline tähendus üheskoos – eksplitsiitsete faktide semantiline tähendus eraldi (29)

Aktualiseerijaks on (Mudel)lugeja, kes ühendab eri tasanditel üksikosised tervikuks, hermeneutilise ringi loogikal teiseb sedakaudu ka üksikelementide ning terviku tähendus. Omavahelises suhtes on eritasandilised tähendusüksused. Lüngad on informatiivsed (st. põhinevad informatsioonil). Näiliselt puudulik on tavaliselt väiksemate tekstiüksuste tähenduse summa eraldi.

Ülemineku järgmisele kategooriale annab edasi:

$|lünk|$ = teose potentsiaal – kirjapandud osa (14)

Aktualiseerikaks on analüütik, kes võrdleb teksti võimalikke tähendusi ja selle suhet kirjutatuga. Aktualiseerijaks on (Mudel)lugeja, kui võrreldakse teose võimalikke tähendusi eksplitsiitselt artikleeritud informatsiooniga. Näiliselt puudulik on tavaliselt kirjapandud osa.

5. Representatsioonisisesed suhted:

$|lünk|$ = teadva subjekti vallatav informatsioon – tegutseva subjekti vallatav informatsioon (7)

$|lünk|$ = implitsiitse autori normidele vastav jutustaja artikulatsioon/tegutsemine – jutustaja tegelik artikulatsioon/tegutsemine (18)

$|lünk|$ = jutustaja esitatav informatsioon – implitsiitse autori jagatav informatsioon (19)

$|lünk|$ = tekstist johtuv eeldus jutustaja jagatavast informatsioonist – jutustaja esitatud informatsioon (20)

$|lünk|$ = jutustaja postuleeritud nägemus asjade seisust – tegelikud faktid (21)

$|lünk|$ = jutustaja arusaam asjade seisust – teise tegelase arusaam asjade seisust (23)

Aktualiseerijaks on (Mudel)lugeja, kes võrdleb kas samal tekstuaalsel tasandil või eri tasandil asuvaid teksti osiseid. (7) ja (18) võib aktualiseerida ka mõni tekstisisene element (jutustaja, tegelane), aga sellisel juhul a) on tegu eksplitsiitult esitatud vastuoluga, mis on ühtlasi eksplitsiitne fakt, või b) läheb tarvis (Mudel)lugejat lünga teist järku aktualisatsiooniks. Suhted põhinevad (Mudel)lugeja konkretisatsiooni ja tekstist johtuvate eri tähendusväljade võrdlusel. Lüngad on informatiivsed. Näiliselt puudulikud on mõlemad pooled. Seejuures representatsioonisiseseid suhteid võivad analoogselt toimuda paljude teiste fiktsionaalse ruumi elementide vahel.

6. Lugeja-representatsioon suhe:

|lünk| = lugeja teksti poolt genereeritud tõlgendus – tekstis eksplitsiitselt esitatud informatsioon (2)

|lünk| = koherentse narratiivi ülesehituseks tarvilik informatsioon – tekstis esitatud informatsioon (4)

|lünk| = skemaatilise kirjandusteose potentsiaal – konkretisatsioon (12)

|lünk| = konkretisatsioon – füüsiline tekstikuju (16)

|lünk| = presupositsioon – propositsioon (31)

|lünk| = semeem – semeemi narkoosis omadused – aktualiseeritud seem (32)

Aktualiseerijaks on (Mudel)lugeja. Põhineb konkretisatsiooni (topic'u kui virtuaalse mõõtme) ja leksemaatilise pealispinna; eksplitsiitselt artikuleeritu või kirjandusteose potentsiaali erinevusel. Näiliselt puuduolev on tavaliselt, kas a) eksplitsiitult esitatud võrreldes potentsiaali realiseerimisega; või b) konkretisatsioon võrreldes teksti potentsiaaliga. Lugejaga võivad analoogselt vastastikmõjusse astuda kvalitatiivselt erisugused representatsiooni elemendid.

Siia kategooriasse liigitan ka kaks üldisemat kategooriat:

|lünk| = lugeja teadmised – teksti teadmised (8)

|lünk| = implitsiitse lugeja konkretisatsioon – partikulaarse lugeja konkretisatsioon (13)

Aktualiseerijaks on analüütik või (Mudel)lugeja, põhineb suuresti lugeja intertekstuaalse kapatsiteedi lugemisprotsessi rakendamise ja tekstisisese informatsiooni erinevusel. Näiliselt puudulikud on ehk sagedamini lugeja teadmised ja partikulaarse lugeja konkretisatsioon.

Lugeja-representatsioon suhe põhineb aga dünaamil, mida annab edasi:

|lünk| = teksti horisont – lugeja (ootus)horisont (3)

Aktualiseerijaks on (Mudel)lugeja, kes projitseerib oma intertekstuaalse, kultuurilise teadmuse teksti. Põhineb teksti ja lugeja eelteadmiste (ning teksti kaudu transformeerunud eelteadmiste) suhtel. Näiliselt puudulikud võivad pooled olla vaheldumisi.

7. Ajalisel teisenemisel põhinevad suhted:

Tegemist kvalitatiivselt erinevate vastastikmõjudega, mida ühendab tunnus, et lünga väärtus teiseneb ajas:

|lünk| = varasema teksti semantiline väärtus uue informatsiooni sisenedes – varasema teksti semantiline väärtus (15)

Aktualiseerija: (Mudel)lugeja. Informatiivne lünk. Näiline lünk on tavaliselt teksti varasemas väärtuses.

|lünk| = süžee informatsioon (ajalises järgnevuses) – faabula informatsioon (ajalises järgnevuses) (17)

Aktualiseerija: (Mudel)lugeja. Esineb nii informatiivseid kui ka aegruumilisi lünkasid. Näiline puudulikkus ilmneb lugemisprotsessi vältel faabulas, analüütilisemast perspektiivist ilmneb näiline lünk tavaliselt süžees.

|lünk| = jutustaja hinnang – teksti genereeritud uus hinnang (22)

Aktualiseerija: (Mudel)lugeja. Informatiivne lünk. Näiline puudulikkus ilmneb tavaliselt jutustaja hinnangus. Jutustajaga analoogselt võivad käituda ka fiktsionaalsed objektid, tegelased jne.

|lünk| = jutustaja arusaam asjade seisust ajahetkel a – jutustaja arusaam asjade seisust ajahetkel b (24)

Aktualiseerija: (Mudel)lugeja; tegelane (kui jutustaja informatsiooni teisenemine on osa narratiivist). Informatiivne lünk. Näilik puudulikkus ilmneb tavaliselt jutustaja arusaamas ajahetkel a.

|lünk| = täiendatud informatsiooniga element – tühistatud element (25)

Aktualiseerija: tegelane, (Mudel)lugeja. Informatiivne lünk. Põhineb faabula seisundite muutusel. Näiliselt puudulik on tavaliselt tühistatud element.

$|\text{lünk}| = \text{jutustaja postuleeritud informatsioon ajahetkel a} - \text{jutustaja postuleeritud informatsioon ajahetkel b}$ (26)

Aktualiseerija: (Mudel)lugeja. Informatiivne lünk. Põhineb ühe tekstisisese elemendi muutumisel. Näiline puudulikkus ilmneb tavaliselt informatsioonis ajahetkel a.

$|\text{lünk}| = \text{lugeja tõlgendus ajal a} - \text{lugeja tõlgendus ajal b}$ (30)

Aktualiseerija: analüütik. Põhineb sotsiaal-kultuurilise mõju kvalitatiivsel teisenemisel tegelikkuses. Eri ajastute lugemised on erinevad. Tõlgenduslik lünk. Näiline puudulikkus ilmneb tavaliselt lugeja esimeses tõlgenduses. (Lugejad ei tarvitse olla samad isikud ega identsed Mudellugejad.)

Kokkuvõte

Auk, *lacunae*, mitte-ammendav, määramatu, paljad laigud, puuduv (informatsioon), tühi koht, tühik, valge laik, valge ala, varjatud (informatsioon), väljajätt, õmblused, ütle mata jäetu – kõik need (ja neid leidub rohkelt teisigi) magistritöö vältel eri teoreetikute kaudu esile tulnud väljendid üritavad edasi anda põhimõtteliselt sama tendentsi. Kirjandusväljal ja eeskätt lugemisprotsessis ilmnevad olukorrad, kui kas tekstipinnal, representatsioonis tervikuna või näiteks autori loomingus näikse olevat midagi puudu. Teoreetilise magistritöö uurimisobjektiks oli kõiki neid väljendeid koondava mõiste „lünk“ uurimine, ajaloolise ülevaate pakkumine ja sellele tuginedes olemuslikele tunnustele osutamine. Võtsin alghoiaku, et lünk kirjanduse ruumis kujutab endast suhet, mis pole ontoloogiliselt tühi, vaid vastastikmõjus olevate elementide genereeritud materjaliga (presupositsioonid, formaalne tasand) täidetud.

Esimese peatüki alguses avanes mõiste tähenduspaljus, kui teen lühiülevaate lüngale lähenemistest eri uurimisvaldkondades, mis on üksteisega tihedalt põimunud (hermeneutilis-fenomenoloogiline; strukturalistlik, semiootiline, kognitivistlik, psühhoanalüütiline, poststrukturalistlik ja lingvistiline). Lüngas all peetakse silmas radikaalselt erinevaid juhtumeid, ent enamasti ühendab neid kõiki arusaam, et mõne taustsüsteemiga võrreldes (tegelik maailm, eeldused vms) on mõnelt teiselt tasandilt midagi puudu.

Esimese peatüki ajaloolises ülevaates keskendusin perioodile 1976-1981, lisades pisut põhjalikuma ülevaate ka 1930. aastatel oma põhilised kunstiteoreetilised tööd kirjutanud ontoloogilise fenomenoloogia esindaja Roman Ingardeni mõistest „määramatus koht“, mis on kirjandusteose kui intentsionaalse objekti olemuslik tunnus. Lugeja aktualiseerib teose skemaatilise määramatusi sisaldava potentsiaali konkretisatsiooniks, mis sisaldab vähem määramatusi. Lugeja funktsioonile rõhumisele vaatamata pidas Ingarden kirjanduslikku teksti tähendusloome seisukohast autonoomseks, kuivõrd see põhineb täielikult tekstis esitatud juhistel.

Ingardenile kas tuginedes või temaga polemiseerides arendas mõistet („lünk“) edasi eeskätt hermeneutilis-fenomenoloogilise suuna lugejateooria. Konstanzi ülikooli teadlane Wolfgang Iser loobus objektiivsest tõeväärtusest tõlgendusprotsessis, laiendas „lüngas“ tähendusvälja presupositsioonide ja entsüklopeediasse salvestatud hüperonüümilist laadi kirjetega. Teksti struktuur implitseerib implitsiitset lugejat, kelle tõlgendus põhineb teksti kätketud juhistel, aga võimalikud on erinevad sama tõeväärtusega konkretisatsioonid. Lünka käsitas ta võrreldes Ingardeniga valdavalt kõrgemal tekstuaalsel tasandil, keskendudes kirjandusele kui sündmusele, kui interaktsiooniprotsessi tulemile (Ingarden uuris omadusi, mis

jäävad määramatuks, Iser uuris ka, kuidas määramatus (lünk) teiseneb). Erinev on ka kahe kontseptsiooni arusaam lünga lokatsioonist – kui Ingarden projitseerib selle (pärast lugeja loodavat konkretisatsiooni) tekstipinnale, siis Iseri jaoks asub lünk lugeja ja teksti dünaamilises koostööprotsessis.

Vaadeldes nii Iseri kriitikat Ingardenile kui ka hilisemaid kriitilisi lähenemisi Iseri teooriale (eeskätt tuline vaidlus Stanley Fishiga), ilmnes, et mõlemat kontseptsiooni iseloomustavad sarnased puudujäägid: ambivalentsus mõistekasutuses; mõiste funktsiooni ambivalentsus ja (lünga) ebamäärane lokatsioon. Iseri puhul lisanduvad küsimused, kuivõrd idiosünkraatiline võib ikkagi olla lugeja tõlgendus ning mis on tekstis määratu ja määramatu, mis on antud ja mis lisatav.

Kontseptsioonidesised ambivalentsused tõid kirjandusteoreetilisel väljal kaasa mitmeid märkimisväärsed arusaamatusi ja möödarääkivusi. Nii näiteks ehitab Iser oma kriitika Ingardenile üles lähtudes viimase epistemoloogilisest hoiakust (me ei tea, missugune oli konsul Buddenbrooki juuksevärv), kuigi valdavalt oli Ingardeni hoiak ontoloogiline (konsul Buddenbrooki juuksevärvi kohta puudub info). Stanley Fishi kriitika Iserile põhineb kahel samatähenduslikul kaksikjaotusel antud-lisatav; määratud-määramatu, kuigi Iser postuleerib (vähemasti retrospektiivselt, vastates Fishi kriitikale) hoopis kolmikjaotuse antud (sõnad paberil); määratud (lugeja determineeritud element) ja määramatu (lugeja determineeritud elementide vaheline determineerimata suhe).

Konkreetsuse lisamiseks lünga-teoreetilistele lähenemistele osutamisel, tutvustasin peatüki lõpus Tel Avivi koolkonna teadlase Meir Sternbergi strukturalistlikumat käsitust ajutisest ja püsivast lüngast; osutasin lünga-teoreetilistele küsimustele narratoloogilistes uurimisteesades, nagu võimalikud maailmad, ebausaldusvärsus ja *schemata*. Neist kahe viimase esitamisel oli kaks funktsiooni: i) jälgida mõiste „lünk“ kulgemist laiema teoreetilise väljal eri piirkondades; ja ii) saada tuge teise peatüki analüüsiks.

Sternbergi kaksikjaotus iseloomustab sisuliselt süžee ja faabula erinevust – autor on tahtlikult rikkunud faabula lineaarset ülesehitust ja tõstnud ümber suuremaid tekstikorpuseid. Kahe eri tüüpi lünga erinevus seisneb selles, et kui ajutise lünga puhul selgub mingis faabula seisundis puuduolev informatsioon, siis püsiva lünga puhul selgust ei teki. Lisaks esitab Sternberg lüngaga tihedalt põimunud narratiivse huvi kolmikjaotuse. Neist kaks esimest põhinevad puuduoleval informatsioonil: põnevus on ettevaatamine ja uudishimu tagasivaatamine; kolmanda puhul lugeja lünga olemasolu ei taju: üllatus on lünga sulgemine ja lugeja tõlgenduste korrigeerimine.

Analüütilisest filosoofiast kirjandusteooriasse üle võetud „võimalike maailmade“ mõiste puhul keskendusin tšehhi teadlasele Lubomir Doleželile, kes peab ingardenlikult puuduolevat kirjandust põhistavaks tunnuseks ja on veendunud, et fiktsionaalne ruum on paratamatult määramatu. Doležel esitab samuti kolmikjaotuse (mis on ülesehituselt lahknev Iseri omast): määratud (eksplitsiitselt artikuleeritud); määramatu (implitsiitselt teksti kätketud) ja lünk (puuduv).

Teises peatükis tegin ülemineku semiootilisse diskurssi ja võtsin analüüsi selgrooks Umberto Eco raamatu *Lector in Fabula* (1979). Võtsin aluseks võrrandi lünk = semeem – semeemi narkoosis omadused – aktualiseeritud seem (32), kus narkoos on metafoor ontoloogilisele lüngale. Selgus, et lünga piirid ei ole absoluutsed, näiteks narkoosis oleva ning vahepeale jääva omaduse (ehk lünga) erinevus võib olla hägune – tõlgendusprotsessis on (lünga) omadused erineva aktiivsuseastmega ega allu radikaalsele kategoriseerimisele.

Ilukirjanduslike näidete toel osutasin eri tekstuaalsetel tasanditel ilmnevatele lünkadele alates tabuteemade representeerimisest, eksperimentaalsemate tekstide dünaamikast, insinuaatiivsusest ja implikatuurist, lõpetades tegelaste puudumise, intertekstuaalsusel põhinevate ning väiksematel tasanditel esinevate kontekstuaalselt kaas-tekstis ilmnevate juhtumitega.

Kõige laiemalt tegeles kogu peatükk propositsiooni ja presupositsiooni vahelise pingevälja/erinevusega. Näidete toel selgus muuhulgas, et tekst võib genereerida korraga mitu Mudellugejat; lünk võib põhineda lugejate kvantitatiivselt erineval informatiivsel sisendil; ka Mudellugejad (ja sedakaudu ka lüngad) teisenevad vastavalt sotsiaal-ajaloolistele tingimustele; sama liiki sõnad evivad erisugust eksplitseeritusnõuet (*talvine* nõuab markeerimist, *suvine* mitte); lugejapoolne konkretisatsioon võib minna vastuollu eksplitsiitsete tekstijuhstega, aga olla sellegipoolest tõene, funktsionaalne ja ökonoomne.

Peatüki eesmärgiks oli avada lünga olemist põhistavaid omadusi. Jõudsin kümne lünka iseloomustava tunnuseneni, mis kokkuvõtlikult on sellised: 1) Lünk on täidetud lugejapoolsete presupositsioonide või kvalitatiivselt teistsuguse materjaliga; 2) Lünk nõuab aktualiseerijat; 3) Lünk koosneb eri energeetilise väärtusega piirkondadest; 4) Lünk kui presupositsioon on suunatud ka minevikku; 5) Lünka produtseeriv ja kompenseeriv funktsioon kattuvad; 6) Lünk teiseb retrospektiivselt; 7) Lünk on tasanditevaheline nähtus; 8) Lünga väärtus sõltub perspektiiviasetusest; 9) Lünk on retroaktiivne; ja 10) Lüngad on seoses ka omavahel.

Kirjandus

Abbott, H. Porter 2002. The Cambridge Introduction to Narrative. Cambridge; New York: Cambridge University Press.

Ainson, Aune 2009. Tühiku erinevad ilmumised. Akadeemia, nr 3, lk 573–602.

Annuk, Eve 1999. Sugupool kui mask(eraad): androgüünsus Emil Tode/Tõnu Õnnepalu romaanides. Looming, nr 11, lk 1728–1735.

Annus, Epp 2002. Kuidas kirjutada aega. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Aristoteles 2003. Luulekunstist: (poeetika). Tallinn: Keel ja Kirjandus.

Auyoung, Elaine 2013. Partial Cues and Narrative Understanding in *Anna Karenina*. – Stories and Minds: Cognitive Approaches to Literary Narrative. Lincoln; London: University of Nebraska Press, lk 59–78.

Badiou, Alain 2007. The Passion for the Real and the Montage of Semblance. – The Century. Cambridge: Polity Press.

Bernaerts, Lars; De Geest, Dirk; Herman, Luc; Vervaeck, Bart 2013. Introduction: Cognitive Narrative Studies: Themes and Variations. – Stories and Minds: Cognitive Approaches to Literary Narrative. Lincoln; London: University of Nebraska Press, lk 1–20.

Booth, Wayne 1983. The Rhetoric of Fiction. Chicago; London: University of Chicago Press.

Bordwell, David 1985. Narration in the Fiction Film. Madison, WI: University of Wisconsin Press.

Brontë, Emily 1974. Vihurimäe. Tallinn: Eesti Raamat.

Brooke-Rose, Christine 1986. A Rhetoric of the Unreal: Studies in Narrative and Structure, Especially of the Fantastic. Cambridge: Cambridge University Press.

Doležel, Lubomir 1998. Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds. Baltimore; London: Johns Hopkins University Press.

Dostojevski, Fjodor 2007. Idioot. Madrid: Mediasat Group; [Tallinn: Eesti Päevaleht (levitaja)].

Eagleton, Terry 2004. Literary Theory: An Introduction. Oxford: Blackwell.

Eco, Umberto 2005. Lector in fabula. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Eco, Umberto 2009. Kuus jalutuskäiku kirjandusmetsades. Varrak: Tallinn.

Emmott, Catherine, Alexander, Marc 2009. Schemata. – Handbook of Narratology. Berlin; New York: de Gruyter, lk 411–419.

Fish, Stanley 1996. Why No One's Afraid of Wolfgang Iser. – The Communication Theory Reader. London [etc.]: Routledge, lk 407–425.

- Galef, David 1993.** The Supporting Cast. A Study of Flat and Minor Characters. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Genette, Gérard 1982.** Figures of Literary Discourse. Columbia University Press: New York.
- Gerrig, Richard J. 2010.** Readers' Experiences of Narrative Gaps. – *StoryWorlds: A Journal of Narrative Studies*. Vol 2, lk 19–37.
- Hanson, Raimu 2005.** Erkki Luuk esitleb olematut raamatut. – *Postimees*, 17.10.2005.
- Heinsaar, Mehis 2010.** Kõhkleja Bernard. – *Ebatavaline ja ähvardav loodus*. Tallinn: Menu, lk 106–111.
- Hirsh jr, E.D 1967.** Validity in Interpretation. New Haven; London: Yale University Press.
- Ingarden, Roman 1979.** The Cognition of the Literary Work of Art. Evanston: Northwestern University Press.
- Iser, Wolfgang 1980.** The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response. Baltimore (Md.); London: Johns Hopkins University Press.
- Iser, Wolfgang; Holland, Norman H.; Booth, Wayne 1980.** Wolfgang Iser Interview; koostanud Kuenzli, Rudolf E. – *Diacritics*, nr 10 (2). Baltimore: Johns Hopkins University Press, lk 57–74.
- Iser, Wolfgang 1990.** Lugemine: fenomenoloogiline lähenemisviis. *Akadeemia*, nr 10, lk 2090–2117.
- Iser, Wolfgang 1996.** Talk Like Wales: A Reply to Stanley Fish. – *The Communication Theory Reader*. London [etc.]: Routledge, lk 426–434.
- Iser, Wolfgang 2000.** The Range of Interpretation. New York: Columbia University Press.
- Kangilaski, Jaan 2008.** Võimalikud maailmad. – *Vihik: Eesti Kirjanduse Seltsi ajakiri*, nr 13/14. Tartu: Bookmill Kirjastus, lk 84–87.
- Kasemaa, Andrus 2008.** Poeedirahu. Tartu: Ilmamaa.
- Kasemaa, Andrus 2009.** Lagunemine. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kloepfer, Rolf 1982.** Escape into Reception: The Scientific and Hermeneutic Schools of German Literary Theory – *Poetics Today*, nr 3(2), lk 47–75.
- Kokkov, Anne 2008.** Kunstiteose olemise seosest selle struktuuriga Roman Ingardeni järgi. *Magistritöö*. Tartu Ülikool: Tartu Ülikooli filosoofia osakond.
- Konsap, Liisa 2011.** Hispaania kirjanduse retseptsioonist Eestis aastatel 2001–2010. *Magistritöö*. Tallinn: Tallinna Ülikool: Germaani-romaani keelte ja kultuuride instituut.
- Kotjuh, Igor 2013.** Eesti venekeelse kirjanduse nullindate põlvkond: vastuvõtt ja tõrked omaks tunnistamisel. – *Methis*, nr 11, lk 64–83.

- Kross, Jaan 1999.** Kolmandad mäed. – Taevakivi; Kolmandad mäed; Kahe kaotsiläinud paberi lugu; Pöördtoolitund [Kogutud teosed 4]. Tallinn: Virgela, lk 155–240.
- Kross, Jaan 2004.** Eesti iseloom. – Novellid. II [Kogutud teosed 16]. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 143–179.
- Kõiv, Madis 2013.** Õun. – Uudisjutte tegelikust ja võimalikest maailmadest; nägemused ja uned. Tallinn: SA Kultuurileht.
- Laak, Marin 2007.** Kriitika kirjandusajaloo kosmoses: teksti ja konteksti probleeme 1920. aastate näitel. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 954–967.
- Liiv, Juhan 2013.** Lumi tuiskab, mina laulan: valik luult; koostanud Jüri Talvet. Tallinn: Tänapäev
- Lotman, Juri 2015.** Värss ja proosa. – Methis. Studia humaniora Estonica. Poeetika erinumber. Koost Arne Merilai; Maria-Kristiina Lotman, nr 16, lk 175–178.
- Malin, Jaan 2015.** Maa ja ilm. I. Tartu: Paranoia.
- Mann, Thomas 1987.** Tristan. – Novelle. Tallinn: Eesti Raamat, lk 36–69.
- McHale, Brian 2009.** Beginning to Think about Narrative in Poetry. – Narrative, nr 17(1), lk 11–27.
- McHale, Brian; Ron, Moshe 2005.** Tel Aviv School of Narrative Poetics. – Routledge Encyclopedia of Narrative Theory. London; New York: Routledge, lk 582–584.
- McHale, Brian; Segal, Eyal 2015.** Small World: The Tel Aviv School of Poetics and Semiotics. – Theoretical Schools and Circles in the Twentieth-Century Humanities: Literary Theory, History, Philosophy. New York; London: Routledge, lk 196–215.
- Merilai, Arne 2014.** Ühendväljateooria ahvatlused. Mitmuslik tekstianalüüs. – Rahvusvahelised rahvusteadused: artiklikogumik rahvusülikooli 95. juubeliks. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 147–168.
- Ojam, Indrek 2015.** Madis Kõivu proosakirjandus: historiseeriv lähenemine. Magistritöö. Tartu Ülikool: Kultuuriteaduste ja kunstide instituut.
- Parkssepp, Tõnis 2011.** Harold Bloomi mõjuängi teooria teoreetilisel ja praktilisel ristteel. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool: Kultuuriteaduste ja kunstide instituut.
- Perec, Georges 2008.** Katse ammendavalt kirjeldada üht kohta Pariisis. – Mõelda/liigitada ja teisi tekste. Tallinn: Varrak, lk 13–46.
- Phelan, James 1996.** Narrative as Rhetoric. Technique, Audiences, Ethics, Ideology. Columbus: Ohio State University Press.
- Pilv, Aare 1997.** Madis Kõivu „Õun“. Jooni ühest (vale)arusaamisest. – Vikerkaar, nr 9, lk 92–97.

- Prince, Gerald 2009.** Reader. – Handbook of Narratology. Berlin; New York: de Gruyter, lk 398–410.
- Põldmäe, Jaak 1978.** Eesti värsiõpetus: monograafia. Tallinn: Eesti Raamat.
- Repp, Sophie 2009.** Negation in Gapping. Oxford: Oxford University Press.
- Rimmon-Kenan, Shlomith 2002.** Narrative Fiction: Contemporary Poetics. London; New York: Routledge.
- Rummo, Paul-Eerik 2001.** Kohvikumuusikat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Rummo, Paul-Eerik 2005.** Kogutud luule. Tallinn: SE & JS.
- Ryan, Marie-Laure 2013.** Possible Worlds. – The Living Handbook of Narratology. Hamburg: Hamburg University. [www] <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/possible-worlds> (20.06.2016)
- Sapunjan, Inga 2015.** Kursuse „Kirjandus ja ühiskond“ kontseptsioon ja selle käsitusvõimalus totalitarismiteemalise õppevara näitel. Magistritöö. Tartu Ülikool: Eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Saro, Anneli 2004.** Madis Kõivu näidendite teatritseptsioon. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Shen, Dan 2013.** Unreliability. – The Living Handbook of Narratology. Hamburg: Hamburg University. [www] <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/unreliability> (20.06.2016)
- Shi, Yanling 2013.** Review of Wolfgang Iser and His Reception Theory. – Theory and Practice in Language Studies, nr 3(6), lk 982–986.
- Semino, Elena 2009.** Text Worlds – Cognitive Poetics: Goals, Gains, and Gaps. Toim. Geert Brône, Jeroen Vandaele. Mouton de Gruyter. Berlin-New York, lk 33–71.
- Spolsky, Ellen 2005.** Gapping. – Routledge Encyclopedia of Narrative Theory. London; New York: Routledge, lk 193–194.
- Sternberg, Meir 1993.** Expository Modes and Temporal Ordering in Fiction. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press.
- Sternberg, Meir 2001.** How Narrativity Makes a Difference. – Narrative, nr 9(2), 115–22.
- Sutrop, Margit 2000.** Fiction and Imagination: The Anthropological Function of Literature. Paderborn: Mentis.
- Tammjärv, Maia 2012.** Ebausaldusväärne jutustaja ja püsivalt ebausaldusväärne kirjandus. Magistritöö. Tartu Ülikool: Kultuuriteaduste ja kunstide instituut.
- Tode, Emil 1993.** Piiririik. Tallinn: Tuum.
- Tomberg, Jaak 2010.** Kirjutamine ja võimalikkus. – Jutustamise teooriad ja praktikad. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 68–84.

Tool, Andrus 2002. Saateks. – Hans-Georg Gadamer, Hermeneutika universaalsus: valik esseid ja intervjuusid. Toim Andrus Tool. Tartu: Ilmamaa, 433–499.

Tool, Andrus 2009. Hans-Georg Gadamer. – 20. sajandi mõttevoolud. Toim Epp Annus. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, lk 407–428.

Türnpu, Anne 2011. Trikster loomas maailma ja iseennast. Doktoritöö. Tallinn: Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia lavakunstikool.

Viiding, Juhan 1998. Jüri Üdi ja Juhan Viiding: kogutud luuletused. Koost Hasso Krull. Tallinn: Tuum.

Vilks, Elo 2011. Prantsuse strukturalismi ja poststrukturalismi retseptsioon eesti esseistikas ja kriitikas. Magistritöö. Tartu Ülikool: kultuuriteaduste ja kunstide instituut.

Williams, Patrick 2005. Marxist Approaches to Narrative. – Routledge Encyclopedia of Narrative Theory. London; New York: Routledge, lk 283–287.

Õnnepalu, Tõnu 2005. Hind. Tallinn: Tuum.

Summary. A *Gap* in The Field of Literature: Possible Approaches to a Literary Notion

From the perspective of literary theory as a whole, the notion of a *gap* is a vague one. Researchers representing different approaches or academic discourses frequently use different notions as synonyms (e.g. *blank*, *hole*, *omission*, *unsaid*, *void*, etc.). More often than not, the meaning of a *gap* is postulated by implementing explicitly author's intuition. In my fully theoretical Master thesis, a *gap* takes the dominant position among all other notions as it includes, or at least provides, an overview of the dynamic that characterizes all the other terms mentioned above; compared to some frame of reference, it seems that on certain textual level there is something missing. The elementary attitude consists of two main understandings: 1) a gap is an interaction or a relationship; and 2) a gap is actually not empty at all but rather full of qualitatively different material (presuppositions, formal material, etc.).

The historic overview focuses on a specific and limited period of time, namely on the years 1976-1981. In other words, on the period that can be considered as the first major wave of the gap-theoretical analyses and discussions. In the very beginning of the Chapter I, I lay bare seven different research areas, all connected to a greater or lesser extent with a gap while containing ontologically different understandings. These seven areas are: hermeneutic-phenomenological, semantic, structuralist, cognitive, psychoanalytic, poststructuralist and linguistic.

More thoroughly, I introduce and polemize over the hermeneutic-phenomenological line, particularly the reader-response theory. This chosen line leads to a need to give a somewhat longer overview of Roman Ingarden's ontological phenomenology and his concept of *places of indeterminacy*. He argues that reader actualizes schematized potential of a literary work (which is an intentional object) into concretization which, in turn, is less indeterminate. Then, I move on to the theory of a German scholar Wolfgang Iser who on the one hand relies on Ingarden's concepts but on the other hand strongly polemizes with them. There are several important differences between these two thinkers. I would like to point out four of them: 1) according to Iser, a gap does not have only one valid concretization – he (at least in some cases) abandons the idea of objective interpretation; 2) compared to Ingarden, Iser examines mainly higher textual levels (i.e. he is not so much interested in fictional objects but rather in the dynamic process as to how gaps change or/and transform ceaselessly); 3) Iser expands the meaning of a *gap* with presuppositions, which for Ingarden are not part of indeterminacy; 4) the location of

gaps is also different – Iser usually considers a gap as something that exists in-between the text and the (implied) reader, Ingarden projected gaps to the textual level.

Iser has strongly criticized Ingarden's approach. After he translated his book, *The Act of Reading*, into English (1978, German version two years earlier), a remarkable discussion followed, mainly in the magazine *Diacritics*, where the main critic was an American scholar Stanley Fish. (At that time connections with European and American reader-based theories were usually fragmentary.) It appears that problems underlying Iser's theory are basically similar to the ones that Iser pointed out in Ingarden's concepts: 1) the term (*gap/places of indeterminacy*) is vague, ambivalent; 2) the location is not clear; 3) the function is ambivalent. In addition, for Iser there are two more important sources of criticism: 1) the amount of reader's idiosyncrasy is not clear; and 2) it is not clear, what is given and what is supplied; it is not clear, what is determinate and what is indeterminate. The latter is the most questionable and problematic for Fish. In his second answer to Fish (the first one was published even before Fish's article), Iser explains it by providing a three-step process (not two similar dichotomies as Fish considers): *given* (physical text), *determinate* (actualized by reader), and *indeterminate* (relation between determined elements that reader has to connect).

In the last part of the Chapter I, I move on to more specific approaches. I bring in the Tel Aviv school scholar's Meir Sternberg's distinction between a permanent and temporary gap, and his concept of three types of narrative interests. First two of them are connected with absent information: *suspense* (future-oriented), *curiosity* (past-oriented) and *surprise* (recognition). The concept of a gap is present in very different areas of the theoretical field. To illustrate it, I describe three notions in narratology which are all intertwined with the gap-theory: Possible Worlds; unreliability and the *schemata*-theory. All of these also carry the function of helping to arrive at to the more general findings in the Chapter II of the thesis.

The Chapter II makes a switch to a semiotic discourse – relying in many ways on theories introduced in the Chapter I. I use the book, *Lector in Fabula*, (published in 1979 both in Italian and in English) by an Italian semiotician Umberto Eco. My analysis revealed ten characteristic features of a gap:

1. Gap is filled with readers presuppositions or qualitatively different material;
2. Gap itself needs to be actualized (e.g. by reader, narrator, analyst).
3. Gap is not static. As a strain field it consists of areas of different level of functionality and energetic value. Not-actualized attributes of fictional objects vary in terms of their level of functionality.

4. Gap as a presupposition is not future-oriented. It is a fusion of Sternberg's two narrative interests. Similarly, *the horizon of expectation* can be future-oriented, past-oriented or directed to the present.
5. Functions of production and compensation of gaps are the same (e.g. if there is a missing character, the assumption that there must be a character is produced by the same textual levels (through syntax, dialogues, etc.) that compensate or fill the absent information (they produce hypotheses, expectations and similar).
6. Gap transforms retrospectively;
7. Gap is a relationship between textual levels – as a relationship, it needs a frame of reference as something more comprehensive to mark “missing” elements; if the frame of reference is on the same textual level (for example the gap between two characters), it needs to be actualized on an other level (narrator, reader, etc.);
8. The energetic value of a gap depends on the perspective of the one who actualizes (gap can be valued differently);
9. Gap is ontologically retroactive;
10. Qualitatively different gaps are connected to each other; they do not exclude each other.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Joosep Susi, (isikukood: 38903130284)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

“Lünk kirjanduse ruumis. Võimalikke lähenemisi ühele kirjandusteoreetilisele mõistele”, mille juhendajad on Jaak Tomberg ja Arne Merilai .

1.1 reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu alates 22.06.2016 kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 22.06.2016

(allkiri)